

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ СЛОВАЧЧИНИ ЗА СЕЛЯНСЬКІ МАСИ В 1945—1948 РР.

Є. П. Пугач

Святкуючи разом з радянським народом 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, народи соціалістичних країн Європи підбивають підсумки і своєї 20-річної боротьби за соціалізм.

Соціалістичні революції в країнах Східної Європи поряд із загальними закономірностями, що вперше виявилися у Великій Жовтневій соціалістичній революції, мали і деякі особливості, зумовлені історичним та національним розвитком цих країн. Вивчення їх досвіду має велике політичне значення і є одним із завдань радянських істориків.

Значний інтерес викликають особливості переростання національно-демократичної революції в соціалістичну в Чехословаччині. Керуючись ленінським вченням про соціалістичну революцію, чеські та словацькі комуністи у цей період вважали одним із головних своїх завдань зміцнювати союз робітничого класу і селянства і розв'язували його, спираючись на досвід КПРС та враховуючи особливості національного і історичного розвитку своїх народів.

Автор статті ставить собі за мету дослідити, зокрема, як розв'язує це завдання Комуністична партія Словаччини (КПС). До останнього часу ця тема ще не досить висвітлена в радянській історичній літературі¹. У Чехословаччині опубліковано декілька монографій та статей, присвячених цьому важливому питанню. Всебічно досліджена боротьба комуністів за аграрні перетворення в Словаччині у працях М. Фалтяна², С. Цамбела³. Окремі питання цієї теми розглядаються в працях К. Єха⁴, І. Котятка⁵, К. Каплан⁶, Ш. Фішери⁷ та інших авторів, що досліджують історію боротьби за розв'язання аграрного питання в республіці в цілому, приділяючи головну увагу чеським областям.

Ця стаття написана, головним чином, на основі матеріалів чеських і словацьких архівів⁸ та словацької періодичної преси за 1945—1948 рр.

Словаччина, як відомо, була економічно слабо розвинутим, аграрним районом республіки. У 1945 р. 56% населення працювало в сіль-

¹ О. І. Недорезов (у книзі «Аграрные преобразования в народно-демократической Чехословакии», Изд-во АН СССР, М., 1954) і К. С. Хапалова (Борьба КПЧ за крестьянские массы в период народно-демократической революции. «Сборник статей кафедр общественных наук Московского инженерно-физического института», Изд-во МИФИ, М., 1958) висвітлюють це питання, головним чином, на прикладі чеських областей.

² Faľtan M. «Cesta slovenského roľníctva k socializmu», Bratislava, 1954; «Desať rokov výstavby a prestavby poľnohospodárstva na Slovensku», «Pod zástavou socializmu», č. 8—9, 1955; «Február 1948—viťazstvo zväzku robotníkov a roľníkov», Bratislava, 1958. (Див. сл. арк.).

ському господарстві і лише 19% — у промисловості¹. Протягом багатьох століть селяни страждали від безземелля. Ця несправедливість не була усунута ні за часів першої республіки в Чехословаччині, ні в період існування т. з. Словацької держави. До 1945 р. більшість селян лишалися володарями невеликих наділів — близько 5 га. 310 тисяч бідняцьких господарств (58% загальної кількості) володіли лише 15% всієї землі, в той час як 4800 поміщикам, що становили лише 1%, належало 49% всієї землі².

Комуністична партія Словаччини (КПС) ще під час Словацького національного повстання 1944 р. висунула гасло: «Землю тим, хто на ній працює!»³ та вимогу конфіскації і безкоштовного розподілу земель, що належали німцям, угорцям та зрадникам⁴. Здійснити цю вимогу КПС не довелося, бо повстання було придушене.

Але на території, звільненій Радянською Армією, самі селяни висували аналогічні вимоги. Так, вже 27 грудня 1944 р. на районних зборах селян в Михалівцях була ухвалена резолюція, яка вимагала, щоб національні комітети відібрали землю у німців, угорців та зрадників і «...почали разом з комітетами сільськогосподарських робітників та трудящих селян безкоштовний розподіл цієї землі»⁵.

Такі ж вимоги були висунуті на зборах у Гуменному — 7/I 1945⁶, Сніні — 21/I 1945⁷, Пряшеві — 24/I 1945⁸, Требішеві — 1/II 1945⁹ та ін.

Вже на початку 1945 р. у Східній Словаччині з ініціативи КПС почався розподіл конфіскованих земель. Головну роль при цьому відігравали селянські комісії, що склалися з неможливих селян та сільськогосподарських робітників¹⁰. Так, у Пряшівському районі на кінець березня 1945 р. серед селян було розподілено 5849 га¹¹.

У цей же період висувалась і вимога загальної земельної реформи, тобто розподілу всіх поміщицьких та церковних земель¹².

Перед КПС постало завдання остаточно визначити аграрну програму на найближчий час. При цьому вона виходила з генеральної лі-

³ Cambel S. «O vzniku a upevňovaní robotnicko-rol'nického zväzku», «Pod zásta-
vou socializmu», č. 3, 1957; «K problematice robotnicko-rol'nického zväzku na Slovensku
v etape prerastania revolúcie národnej a demokratickej v socialistickej», «Príspevky
k dejinám KSC», č. 1, 1958; «Agrárna otázka na Slovensku a naša revolúcia (1945—
1948)», Bratislava, 1958; «O takzvané neutralizácii kulactva v predfebruárovom Česko-
slovensku (1945—1948)», «Historický časopis», č. 1, 1960; «Revolučný rok 1945», Ban-
ska Bystrica 1965; Plevza V., Vebr L., Cambel S. «KSC a rol'nicka otázka na
Slovensku», Bratislava, 1961.

⁴ Jech K. «Vyvoj dělnicko-rol'nickeho svazku v letech 1945—1948», «Nova mysl»,
č. 5, 1959; «Probužená vesnice», Praha, 1963.

⁵ Котятко И. «Аграрная реформа в Чехословакии», Прага, 1948.

⁶ Kaplan K. «O získání středního rolnictva pro politiku KSC v letech 1945—
1948», «Príspevky k dejinám KSC», č. 1, 1961.

⁷ Fišera S. «Boj KSC za upevňování zväzku robotnikov a rol'nikov», «Ekono-
mický časopis», č. 3, 1961.

⁸ Archiv Ústavu dejin KSS v Bratislave (AUD KSS), Statni Slovensky Ustredni
archiv (SSUA), Archiv Národního shromáždění v Prahe (ANS), Statni archiv v Koši-
ciach.

¹ AUD KSS, fond ÚV/4, a. j. 4.

² Там же.

³ Povstalecka «Pravda», č. 10, 20. IX. 1944.

⁴ Povstalecka «Pravda», č. 12, 22. IX. 1944.

⁵ «Cesta ke květnu», sv. 2, Praha, 1965, стр. 469.

⁶ J. Jablonický «Slovensko na prelome», Bratislava, 1965, стр. 317.

⁷ «Cesta ke květnu», sv. 2, стр. 501.

⁸ Там же, стр. 477.

⁹ Там же, стр. 475.

¹⁰ «Pravda», č. 15, 24. II. 1945.

¹¹ «Pravda», č. 25, 20. III. 1945.

¹² Зокрема, в промові М. Чулена на обласній конференції КПС в Пряшеві
13. II. 1945 р. та ін.

нії КПЧ на завоювання більшості народу, на забезпечення мирної перемоги соціалістичної революції шляхом здійснення політики Національного фронту і проведення національно-демократичних перетворень у країні. Розробляючи аграрну програму, керівництво КПЧ вважало передчасною вимогу загальної земельної реформи, вказуючи, що першими кроками у розв'язанні аграрного питання повинні бути конфіскація та розподіл земель німців, угорців та зрадників, що само по собі мало глибоке класове та соціальне значення і в той же час сприяло зміцненню Національного фронту.

Спираючись на могутній рух селян Східної Словаччини за земельну реформу, КПС добилася прийняття Президією Словацької Національної Ради (СНР) постанови № 4 від 27 лютого 1945 р., згідно з якою земля німців, угорців¹ та зрадників конфіскувалася і підлягала розподілу між безземельними, дрібними та середніми селянами, причому наділ не повинен був перевищувати 10 га орної або 13 га всієї землі. Випуск за землю встановлювався у розмірі вартості одного-двох річних урожаїв. Питання конфіскації, розробку планів розподілу та визначення ціни землі повинні були розв'язувати місцеві та районні селянські комісії, до складу яких обиралися тільки селяни, що мали право на наділ².

Крім постанови Президії СНР від 27 лютого 1945 р., аграрна програма комуністів відобразилася у Кошицькій програмі уряду: «...влада вітає конфіскацію землі ворогів і зрадників та її розподіл між дрібними землеробцями, що здійснює СНР, і розповсюдить подібні заходи на територію всієї республіки»³.

Розгортаючи роботу, комуністи не мали великого досвіду роботи серед селянства та добре підготовлених партійних кадрів на місцях, в той час як проти них виступав досвідчений супротивник — аграрна буржуазія, згуртована у демократичну партію (ДПС).

Значної шкоди завдавали сектантські помилки частини комуністів, які не розуміли політики Національного фронту. В окремих випадках комуністи не допускали до роботи в національних комітетах та селянських комісіях навіть бідняків та середняків на тій підставі, що вони перебувають в ДПС або в минулому були членами людацької партії⁴. Все це відштовхувало багатьох селян і давало можливість ДПС грати роль «захисниці» інтересів селянства.

На Кошицькій конференції активу КПС 8 квітня 1945 р. були відмічені серйозні недоліки в роботі на селі. Представник із Спішської Нової Весі відзначав, що комуністи недостатньо використовують земельну реформу для зміцнення свого впливу на селі, слабо пропагують свою програму, «...в той час, як програмою ДПС обліплена кожна стіна і в ній написано, що ДПС стоїть за земельну реформу»⁵.

Виступаючи на цій конференції, К. Готвальд високо оцінив постанову Президії СНР про земельну реформу, відзначаючи, що «це річ, за яку в нормальних умовах довелось би битися на барикадах», і водночас критикував словацьких комуністів за недостатнє її використання для зміцнення свого впливу на селянство⁶.

¹ За винятком антифашистів, що володіли не більше 50 га землі.

² «Pravda», č. 23, 15.III. 1945.

³ «Program nové československé vlády národní fronty Čechů a Slovaku», Moskva, 1945, стор. 13.

⁴ Людацька (народна) — це клерикально-фашистська партія, що за часів т. з. Словацької держави стояла у влади. Багато селян перебували в її рядах, бо її підтримувала католицька церква. Після звільнення Словаччини вона була заборонена.

⁵ «Záznam z konference funkcionárů KSS 8.IV. 1945 v Košiciach», «Československý časopis historický», č. 2, 1966, стор. 246.

⁶ «Cesta ke květnu», sv. 2, стор. 590—591.

З перших кроків здійснення земельної реформи комуністи нашо́вхнулися на організований саботаж аграрної буржуазії, що мала в своїх руках повіренництво¹ сільського господарства та земельної реформи, бо очолював його представник ДПС М. Кветко. Вже на початку травня 1945 р. він розіслав районним селянським комісіям циркуляр № 298 від 12. IV 1945 р., згідно з яким «...остаточний розподіл і розмежування здійснюватиметься лише після прийняття рішення про конфіскацію та затвердження планів розподілу повіренництвом»². Цей циркуляр був спрямований на те, щоб вилучити з компетенції революційних органів народу — національних комітетів та селянських комісій — розв'язання питання про конфіскацію та розподіл земель.

Суперечив постанові Президії СНР від 27/II 1945 р. також циркуляр № 1128 від 8 червня 1945 р., в якому М. Кветко давав вказівку районним національним комітетам створювати селянські комісії на основі паритету (50% від КПС, 50% від ДПС)³.

При затвердженні постанови Президії СНР від 27 лютого 1945 р. на сесії СНР 23 серпня 1945 р. ДПС вдалося внести до неї ряд таких «поліпшень», які давали можливість поміщикам зберегти частину своїх земель від конфіскації і створювали додаткові бюрократичні перешкоди здійсненню реформи. Зокрема, за пропозицією повіренництва сільського господарства, узгодженою з повіренництвом внутрішніх справ, Президія СНР мала право вилучити з-під конфіскації до 50 га землі та залишити її одному з членів родини власника, якщо той належав до словацької чи іншої слов'янської народності або був громадянином союзницької чи нейтральної держави⁴.

Верхом лицемірства «демократів» було створення влітку 1945 р. так званих «працівних груп» повіренництва сільського господарства. У циркулярі № 1990/45 від 31/VI 1945 р. вказувалось, що створені вони для прискорення розподілу конфіскованих земель, допомоги селянським комісіям у здійсненні технічних робіт, складанні планів розподілу, землемірних роботах та ін.⁵ У дійсності ж «працівні групи» стали тим знаряддям, за допомогою якого повіренництво втручалось в роботу селянських комісій.

Спираючись на всі ці циркуляри та «поправки» до постанови про земельну реформу, повіренництво сільського господарства всіляко гальмувало її здійснення. Наприклад, воно заборонило розподіл землі в Млинянах (район Злате Моравце), що належала угорській поміщиці А. Мікешовій, на тій підставі, що вона нібито була румунською громадянкою⁶. Далі повіренництво наказало селянам у Галичі біля Лученця повернути землю угорському графові Форгачу, бо раптом виявилось, що він якимсь чином став бельгійським громадянином⁷.

Воно також забороняло розподіл землі в Долних Зеленіцях (район Середь), володар якого угорець Ердьоді нібито в 1943 р. продав її словацькому інженеру Папанкові, хоча цукровий завод в Середі платив орендну плату, як і раніше Ердьоді⁸.

¹ Повіренництво — виконавчий орган, що керував окремою галуззю господарства чи громадської справи в Словаччині.

² Okresny archiv Považska Bystrica so sidlem v Orlovom, fond ONV Považska Bystrica, č. 171/1945.

³ Cambel S. «Revolučný rok 1945», стр. 182.

⁴ Там же, стр. 184.

⁵ Там же, стр. 186.

⁶ SSUA, fond SNR «Interpelacia členov SNR Torenského a in. 25. VIII. 1945».

⁷ ANS, «Těsnopisecká zpráva ze 28. schuzi PNS 12.II 1946», стр. 15.

⁸ AUD KSS, fond č. 13, a. j. 3.

Земельна реформа заплуталась у тенетах бюрократичної тяганини. До листопада 1945 р. було конфісковано 159 469 га¹, а розподілено лише 40 000 га орної землі², тоді як залишалось ще конфіскувати понад 100 000 га орної землі і 125 000 га лісу³.

За таких складних обставин комуністи продовжували боротьбу за здійснення земельної реформи, зосередивши свої зусилля на роботі в національних комітетах та селянських комісіях. Велике значення мала їх боротьба за створення Єдиної Спільки словацьких селян (ЄССС). Пропозиція про створення такої масової селянської організації була висунута ще на Кошицькій конференції КПС 28 лютого—1 березня 1945 р.⁴. На спільній нараді представників КПС та ДПС 15 березня 1945 р. була досягнута угода про створення такої єдиної професійної організації селян⁵, а 12 квітня 1945 р. був затверджений перший підготовчий комітет ЄССС⁶. Перша місцева організація ЄССС виникла 15 березня 1945 р. у Пряшівському районі⁷, а до середини 1945 р. вже в 13 районах Східної Словаччини були створені районні організації, що об'єднували 13 000 селян⁸. Після невдалої спроби захопити керівництво новою організацією селян до своїх рук, «демократи» у листопаді 1945 р. відкликали своїх представників з підготовчого комітету⁹ і почали гальмувати створення ЄССС, виступати за збереження реакційної організації «Селянської палати», створеної ще за часів так званої Словацької держави.

Жилінська конференція (11—12 серпня 1945 р.) і особливо пленум ЦК КПС (25—26 жовтня 1945 р.) сприяли поліпшенню роботи комуністів серед селянства.

Відзначивши відставання Словаччини з проведенням земельної реформи, конференція поставила завдання посилити роботу серед селянства, прискорити розподіл конфіскованих земель, запроваджувати систему диференційованих заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, суть якої полягала в тому, що найнижчі ціни встановлювалися на вироби господарств розміром понад 50 га, а найвищі — на продукцію господарств до 20 га¹⁰. Виступаючи на конференції, К. Готвальд знову критикував сектантські настрої в КПС: «Ми тут, у Словаччині, не маємо досить міцної і широкої народної єдності. Ви в першу чергу бачите в ДПС реакційну верхівку, ви бачите, що це колишній аграрій або колишній людак і т. д. — і ви маєте рацію щодо цього, але ви за деревами не бачите лісу — маси трудящих..., а тому не орієнтуєтесь на ці маси — справді чесні, народно-демократичні в цій партії»¹¹.

Виступаючи на Пленумі ЦК КПС (25—26 жовтня 1945 р.), міністр землеробства республіки комуніст Ю. Дюріш підкреслював, що дальший розвиток революції у Словаччині залежить від того, з ким підуть селяни, а саме тут КПС допустила серйозні недоліки: «...ми в питаннях завоювання селянства на свій бік, зміцнення його союзу з робітничим класом багато прогаяли. До цього часу проблема, з ким піде селянство не розв'язана, навіть можна сказати, що ми в останні місяці дали мож-

¹ SSUA, fond SNR-Lettrich, «Zapisnici zasadnuti Predsednictva SNR od 1.VIII 1945 do 16.X 1945». Зведені дані підраховані автором.

² SSUA, fond SNR, kr. 707, «Prejav K. Smidke na 13. zasadnuti plena SNR 13.XI. 1945».

³ SSUA, fond UPSP, č. 381/45.

⁴ «Dokumenty Košickej pracovnej konferencie KSS», Košice, 1945, стр. 26.

⁵ AUD KSS, fond č. 14, a. j. 8.

⁶ «Pravda», č. 43, 13.IV. 1945.

⁷ «Pravda», č. 25, 20.III. 1945.

⁸ «Cas», 20.VI. 1945.

⁹ SSUA, fond JSSR, kr. 1, č. 750/45.

¹⁰ AUD KSS, fond č. 15, a. j. 8/I.

¹¹ Там же, а. j. 11.

ливість ворогам трудящих, сепаратистській реакції, залишкам фашистських кіл у Словаччині знову завойовувати позиції на селі на шкоду всьому господарському та політичному розвитку в Словаччині і в ЧСР»¹.

Пленум остаточно відхилив вимогу загальної земельної реформи, знову висунути влітку 1945 р. на партійних конференціях в Братиславі², Жиліні³ та ін. Ю. Дюріш говорив з цього приводу: «...При розв'язанні питання про землю ми виходимо з необхідності забезпечення міцного Національного фронту з участю найширших верств селянства...», а вимога загальної реформи «...могла викликати певну неупевненість середнього селянства⁴ сьогодні, коли наші позиції серед селянства не досить забезпечені, коли реакція намагається спертися на нього в боротьбі проти нас»⁵.

У постанові жовтневого Пленуму ЦК КПС були сформульовані невідкладні завдання партії щодо роботи на селі.

На перше місце висувалось зміцнення сільських партійних організацій⁶, посилення їх впливу серед широких верств селянства шляхом самовідданої праці в національних комітетах, селянських комісіях, ЄССС, широка роз'яснювальна робота. Вже в листопаді 1945 р. при обласних та районних комітетах партії створювались спеціальні селянські відділи. Культурна комісія ЦК КПС розробила широку програму агітаційної роботи на селі. Була видана серія брошур з окремих питань, що викликали інтерес у селян: про ЄССС, про диференційовані заготівельні ціни, про кооперативну політику, про ставлення КПС до церкви та ін. Наприкінці 1945 — початку 1946 рр. питання про роботу серед селян розглядалося у місцевих організаціях КПС⁷.

На початку 1946 р. з ініціативи комуністів скликалися збори селян, на яких обговорювалися результати здійснення земельної реформи. На багатьох з них було вирішено надіслати резолюції протесту проти саботажників та вибиралися делегації, що мали з'ясувати у вищих словацьких органах влади причину повільного здійснення земельної реформи. У січні—лютому 1946 р. на адресу Президії СНР надійшло багато резолюцій селянських зборів із районів: Топольчани, Тренчін, Бановець, Спішська Нова Весь, Лученець, Прієвідза, Велка Битча та ін.⁸ У січні 1946 р. голову СНР Й. Летріха відвідали селянські делегації з районів Піештяни, Нітра, Бановець тощо, які вимагали прискорити розподіл конфіскованих земель⁹. Десятки таких делегацій відвідували повіренництво сільського господарства¹⁰.

Комуністи виступали в пресі, викриваючи саботаж земельної реформи з боку ДПС. Повіренник внутрішніх справ комуніст Ю. Вікторі писав у «Правді», що з червня по грудень 1945 р. повіренництво сільського господарства одержало 3460 проектів плану конфіскації та роз-

¹ AUD KSS, fond UV/4, a. j. 1.

² AUD KSS, fond UV/2, a. j. 1/1.

³ Там же, a. j. 8.

⁴ КПЧ та КПС в цей час прагнули завойовувати на свій бік більшість селянства, виходячи з того, що всі його верстви були зацікавлені в конфіскації і розподілі земель німців, угорців та зрадників. Незаможні селяни і сільськогосподарські робітники були опорою комуністів на селі. Завдання полягало в тому, щоб завойовувати середняків, що становили найчисленнішу верству селянства в республіці і особливо в чеських землях.

⁵ AUD KSS, fond UV/4, a. j. 1.

⁶ Восени 1945 р. в районних організаціях КПС селяни становили в Кошицях — 7,5%, Банській Бистриці — 8,5%, Жиліні — 6%, Братиславі — 9% і т. д. Див. AUD KSS, fond UV/4, a. j. 1.

⁷ «Pravda», č. 217, 14.XI. 1945; č. 6, 8.I. 1946.

⁸ SSUA, fond SNR, kr. 303, 304, 305, 306, 317.

⁹ «Pravda», č. 12, 15.I. 1946.

¹⁰ «Cas», č. 26, 31.I. 1946.

поділу земель, з числа яких було передано на розгляд Президії СНР — 903, відіслано на доповнення та уточнення селянським комісіям — 555. а 2018 взагалі не розглядалися¹.

У той же час КПС висунула вимогу, щоб М. Кветко подав Збору повіренників звіт про хід земельної реформи з аналізом причин її відставання. Змушений подати такий звіт, М. Кветко спробував перекласти провину за повільне її здійснення на національні комітети та селянські комісії².

Завдяки наполегливості комуністів 14 травня 1946 р. СНР прийняла нову доповнену постанову про земельну реформу № 64/46, згідно з якою передбачалось, що конфіскації підлягають усі землі німців та угорців незалежно від громадянства володарів або їх спадкоємців. Остаточне рішення про конфіскацію та розподіл земель, згідно з постановою № 64/46, приймали конфіскаційні комісії при районних національних комітетах, до складу яких, крім представників повіренництв сільського господарства та внутрішніх справ і ради районного національного комітету, входили також представники від ЄССС, районної селянської комісії, Спілки словацьких партизанів та інших організацій колишніх борців опору³. Нова постанова обмежувала втручання повіренництва сільського господарства у здійснення земельної реформи і надавала великі права місцевим органам влади і організаціям трудящих.

Незважаючи на значну активізацію роботи серед селянства наприкінці 1945 — першій половині 1946 рр., КПС не змогла остаточно завоювати його на свій бік. Про це свідчили вибори до Національних зборів республіки 26 травня 1946 р., під час яких ДПС здобула перемогу в Словаччині, бо за неї голосувала більша частина селянства⁴.

Але спираючись на братерську допомогу чеських комуністів, які перемогли на виборах у чеських областях і посідали керівні пости в уряді республіки, КПС далі боролася за зміцнення свого впливу на селі.

Пленум ЦК КПС 31 липня — 1 серпня 1946 р., аналізуючи результати виборів, відзначив, що одним з головних завдань партії, як і раніше, залишається боротьба за завоювання на свій бік більшості селянства: «Якщо ми хочемо вести словацький народ шляхом прогресу, необхідно досягти повної підтримки селянства»⁵.

Зміцнюючи свій вплив у ЄССС, добиваючись ліквідації реакційних кооперативних селянських організацій і заміни їх демократичними, комуністи головну увагу, як і раніше, приділяли боротьбі за послідовне здійснення земельної реформи та викриттю саботажу з боку представників ДПС у повіренництві сільського господарства та в багатьох національних комітетах, де «демократи» мали більшість місць після виборів 26 травня 1946 р.

У грудні 1946 р. секретар ЦК КПС К. Бацілек надіслав голові Збору повіренників, міністрові землеробства республіки та повіреннику сільського господарства спеціального листа, в якому розповідав про численні факти зловживань та саботажу земельної реформи. Так, в Долній Крупій (район Трнава) при потуранні чиновників національного комітету адвокат поміщиці М. Палаваціні продавав селянам по спекулятивних цінах землю, конфісковану Президією СНР ще 18/IV 1945 р. В селі Неверіце (район Злате Моравце) секретар національного комітету вимагав від селян повернути жінці людака Я. Дюрчанського зем-

¹ «Pravda», č. 40, 16.II. 1946.

² SSUA, fond SNR, kr. 715, ber čisla.

³ «Pravda», č. 110, 16.IV 1946.

⁴ ДПС одержала на виборах 62% голосів, КПС — 30,37%; «Pravda», с. 126, 5.VI. 1946.

⁵ AUD KSS, fond UV/4, a. j. 1.

лю, яку вони дістали згідно з декретом повіренництва від 5/VIII 1945 р. Далі в листі відзначалися прями порушення законів національними комітетами, очолюваними «демократами», зокрема, розпуск районної селянської комісії в Сабінові та місцевої селянської комісії в с. Ірегу (район Нітра) ¹.

Широкий відгук серед селян знайшло викриття комуністами афери ДПС з підприємствами Селянського банку. Повіренництво фінансів, очолюване «демократом» М. Йоско, намагалося продати 15 підприємств Селянського банку загальною вартістю близько мільярда крон, що підлягали націоналізації, Спільці селянських кас взаємодопомоги ² лише за 20 млн. крон. Ревізія міністерства фінансів республіки виявила, що дійсна вартість цукрового та спиртового заводу в Угорській Весі становила 20 млн. крон, а повіренництво збиралося продати його за 3 305 000 крон; Поважський цукровий завод в Тренчанській Теплі — за 3 283 877 крон (замість 150 млн. крон) ³.

1947 рік був переломним у боротьбі словацьких комуністів за селянство. У січні 1947 р. КПС домоглась прийняття ряду важливих постанов Словацького Національного фронту і Збору повіреників в інтересах трудівників села. 10 січня Збір повіреників ухвалив рішення, яке категорично забороняло районним національним комітетам переглядати раніше прийняті постанови про розподіл землі та повертати конфісковану землю її колишнім володарям ⁴. Згідно з постановою від 23 січня 1947 р. діяльність конфіскаційних комісій тривала до червня 1947 р., що давало можливість продовжувати розподіл конфіскованих земель ⁵.

Поряд із боротьбою за завершення земельної реформи словацькі комуністи надавали великого значення роз'ясненню серед селян шести проектів селянських законів, які ще восени 1946 р. запропонував міністр землеробства республіки комуніст Ю. Дюріш ⁶.

Законопроекти обговорювались на мітингах та зборах селян, які в більшості випадків закінчувались вимогою їх затвердження. Протягом лютого та березня 1947 р. міністерство землеробства одержало понад 100 резолюцій з 38 районів Словаччини ⁷. В ході боротьби за прийняття законопроектів Дюріша трудящі селяни все більше підтримували їх, усвідомлюючи їх класову суть. Характерною з цього погляду була позиція багатьох селян, що перебували в ДПС. Незважаючи на те, що Центральний секретаріат ДПС (ЦСДПС) в листі від 16/1 1947 р. ⁸ заборонив своїм членам підтримувати законопроекти Дюріша, селяни все ж активно обговорювали їх. На багатьох резолюціях, що схвалювали законопроекти, були підписи та печатки місцевих організацій ДПС.

¹ AUD KSS, fond č. 13, a. j. 3.

² Головою правління цієї спілки був замісник голови ДПС Я. Урсіні.

³ ANS, «Tisky k těsnopiseckým zprávám UNS», č. 571.

⁴ SSUA, fond SNR, kr. 721, «Zapisnica 33. zasadnutia Sboru poverenikov 10.I. 1947».

⁵ SSUA, fond SNF, inv. č. 3.

⁶ На відміну від Словаччини в чеських областях до осені 1946 р. конфіскація та розподіл земель ворогів та зрадників успішно закінчилася. В ході її КПЧ значно зміцнила свої позиції на селі і тому вважала необхідним зробити дальший крок у вирішенні аграрного питання в країні. Таким кроком і були 6 проектів селянських законів: 1) про ревізію земельної реформи 1919 р.; 2) про комасацію; 3) про запис до кадастрів конфіскованої та придленої землі; 4) про спадкоємне право (проти нескінченного розподілу наділів між спадкоємцями); 5) мисливський закон; 6) про надання допомоги селянам в період дворічки. По імені міністра землеробства селяни називали проекти селянських законів законопроектами Дюріша.

⁷ «Pravda», č. 31, 6.II. 1947; č. 39, 15.II. 1947; č. 40, 16.II. 1947.

⁸ Státní archiv v Košiciach, fond DS, inv. j. 8.

Так, тільки в лютому 1947 р. міністерство землеробства одержало такі резолюції з Нижніх Рибників (район Собранце), Кохановців, Ладомира, Тушицької Нової Весі (Требішов), Нижнього Радвану, Варчевовців (Медзілаборце), Волі (Михаловце), Вереша (Модрі Камінь), Фаркашівців (Кежмарок) та ін.¹

У цей період багато районних комітетів повідомляли ЦК КПС про широку підтримку селянами шести законопроектів: «Більшість селян згодні з проектом шести законів тов. Дюріша» (Медзілаборце); «На протязі всього січня проходили у нас селянські збори, на яких ми їх ознайомили з основами шести законів. Згодні і члени ДПС і безпартійні» (Прієвідза); «Закони Дюріша селяни схвалюють» (Наместово); «Селяни схвалюють нашу аграрну політику» (Глоговец) і т. д.²

Боротьба за прийняття законопроектів Дюріша переконала значну частину селянства в тому, що КПС є справжньою захисницею їх інтересів.

Ще більше зріс авторитет комуністів на селі, особливо серед неможливих селян, після проголошення в квітні 1947 р. Градецької програми КПЧ, головною вимогою якої був викуп та розподіл землі осіб, які мали понад 50 га, і тих, хто сам на землі не працює³. В Словаччині таких земель було 750—790 тис. га⁴.

Спираючись на підтримку селянства, комуністи добилися затвердження парламентом протягом 1947 р. п'яти із шести законів Дюріша. 8 травня 1947 р. був прийнятий закон «Про запис до кадастрів конфіскованої та приділеної землі»⁵, 10 липня 1947 р. — закони про ревізію земельної реформи 1919 р., про Єдину спілку чеських землеробів та ЄССС⁶. Затвердження цих законів мало виключно велике значення для Словаччини, бо давало можливість прискорити передачу конфіскованих земель у власність селянам, збільшувало земельний фонд розподілу і, нарешті, остаточно ліквідувало реакційну «Селянську палату» та затверджувало ЄССС як єдину, по-справжньому демократичну масову організацію селян.

Важливе значення мав також схвалений на початку 1947 р. закон про надання допомоги селянам у період дворічки. За дворічним планом намічалось дати сільському господарству Словаччини 96 тис. різноманітних машин на 1300 млн. крон⁷.

Уже в першому кварталі 1947 р. сільське господарство Словаччини одержало 221 трактор, 148 жаток, 80 снопов'язалок та ін. Із запланованих 78 тракторних станцій було створено 47⁸.

Про зростаючий вплив комуністів на селі свідчила позиція селянства в період політичної кризи в Словаччині восени 1947 р., коли значна його частина підтримала вимоги робітничого класу.

Яскравою маніфестацією відданості трудящого селянства народно-демократичному ладу була загальна словацька конференція селян 14 листопада 1947 р. в Братиславі. Засудивши реакцію, що спричинила кризу в Словаччині, конференція наполягала на завершенні у найближчий час розподілу конфіскованих земель, здійсненні законів Дюріша, схваленні Градецької програми. Необхідною умовою виконання цих вимог конференція вважала оновлення Збору повіренників і висунула

¹ «Pravda», č. 39, 15.II. 1947.

² M. Vartíková «Roky rozhodnutia», Bratislava, 1962, стр. 161—162.

³ «Pravda», č. 92, 20.IV. 1947.

⁴ «Pravda», č. 97, 26.IV. 1947.

⁵ «Pravda», č. 107, 10.V. 1947.

⁶ «Pravda», č. 159, 13.VII. 1947.

⁷ AUD KSS, fond č. 13, a. j. 12.

⁸ AUD KSS, fond UV/4, a. j. 3.

вимогу, щоб «... на чолі повіренництва сільського господарства стояла людина, якій словацьке селянство довіряло б»¹.

Конференція цілком і повністю підтримала постанову з'їзду заводських рад від 30 жовтня 1947 р. «...Ми, селяни, звертаємося зі словами братерської солідарності до наших робітників... і висловлюємо повну згоду зо всіма вимогами, що містяться в декларації з'їзду»².

Спроба ДПС протиставити Всесловацькій конференції селян мітинги своїх прихильників у Братиславі, Кошицях, Зволені успіху не мала³.

Значно збільшила авторитет комуністів серед селян боротьба навколо закону про податок на мільйонерів.

У 1947 р. сільське господарство Чехословаччини зазнало великих збитків від посухи. Лише в Словаччині вони становили близько 7 млрд. крон⁴. Щоб допомогти селянам, комуністи запропонували обкласти спеціальним податком мільйонерів. Це викликало шалений опір чеської і словацької буржуазії і підтримку широких кіл робітників та селян. На адресу уряду, СНР, Збору повіренників надходили десятки резолюцій та телеграм з вимогою затвердити такий закон⁵, причому багато з них були підписані представниками місцевих організацій ДПС. З Великих Яніковець (район Нітра) ЦСДПС прийшов лист такого змісту: «Місцева організація ДПС вимагає від вас, щоб ви в парламенті повністю підтримували проект закону про податок на мільйонерів»⁶. 2 жовтня «Правда» опублікувала список 38 місцевих організацій ДПС, що підтримали цей закон⁷.

Широкий рух трудящих примусив буржуазні партії погодитись на прийняття такого закону.

Боротьба словацьких комуністів за остаточне завершення земельної реформи, за прийняття шести законопроектів Дюріша та закону про податок на мільйонерів, роз'яснення Градецької програми — все це дало можливість завоювати на свій бік більшість трудящих селян, які стали вірним помічником і союзником робітничого класу у дні вирішальної сутички з силами реакції у лютому 1948 р. Лише після розгрому реакції було остаточно розв'язано аграрне питання в Словаччині. У першій половині 1948 р. були завершені конфіскація земель німців, угорців та зрадників і розподіл їх між 85 600 селянами⁸. Під час ревізії земельної реформи 1919 р. 13 100 селян додатково одержали 110 620 га орних земель⁹. Таким чином, в результаті земельної реформи близько 100 000 селянських господарств одержали землю¹⁰. Розпочатий восени 1948 р. викуп земель у хазяїв, що мали понад 50 га, знищив велике землеволодіння. Перерозподіл землі закінчився на користь трудящого селянства.

Боротьба навколо аграрного питання в Словаччині у 1945—1948 рр. допомогла переконати незаможне та середнє селянство в тому, що шлях з так званими «демократами» призвів би до реставрації старих капіталістичних порядків, що єдиною послідовно революційною силою та їх вірним союзником є робітничий клас, керований комуністичною партією.

¹ «Pravda», č. 263, 16.XI. 1947.

² Там же.

³ «Pravda», č. 264, 18.XI. 1947.

⁴ ANS, «Těsнопіsecká zpráva o 71. schůze UNS 17. zaří 1947».

⁵ SSUA, fond SNR, kr. 386, 387, 392; fond UPSP, kr. č. 65, 68.

⁶ «Pravda», č. 215, 19.IX. 1947.

⁷ «Pravda», č. 226, 2.X. 1947.

⁸ F a l't a n M. «Cesta slovenského rol'nictva k socializmu», стр. 80.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

ІІІ. ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРІОДУ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ПІДГОТОВКИ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ (1928—1929 рр.)

В. І. Бутенко

Історичний та економічний аналіз колективізації в 1928—1929 рр. має поєднати особливе місце у вивченні історії і практики соціалістичного будівництва в нашій і інших країнах, що будують соціалізм.

Слід зазначити, що цей період історії колективізації вивчений ще занадто мало як в цілому в СРСР, так і на Україні зокрема. Сучасна історіографічна література з повною підставою звертає увагу дослідників на подальшу розробку і дослідження цієї проблеми¹. Історіографічний аналіз має показати стан вивчення даного етапу історії колективізації, її вузлових питань, відзначити найбільш характерні недоліки у розв'язанні проблеми історії колгоспного будівництва, відітнути питання, що ще потребують вивчення.

Початок вивчення етапу безпосередньої підготовки масової колективізації припадає на рубіж 40—50-х років, коли зусилля історіографії уже зосередились на дослідженні головного питання проблеми — історії суцільної колективізації². Період підготовки масової колективізації у роботах того часу розглядався лише побіжно при вивченні соціалістичної реконструкції сільського господарства. У цих роботах ще зовсім не вивчались соціально-економічні передумови і закономірності масової колективізації, творчість селянських мас, було мало використано джерел, історичний аналіз підмінявся описом фактів та цитуванням. Проте, не можна погодитись з твердженням В. П. Данилова про те, що в перших працях вкрай незадовільно використовувались статистичні матеріали³.

Початок вивчення історії колгоспного будівництва на Україні припадає також на рубіж 40—50-х років, і перші праці в українській історіографії з цієї проблеми, природно, мають такий же характер та ті ж недоліки.

¹ В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства. В кн.: «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС», Изд-во АН СССР, М., 1962; А. М. Чинчиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР. В кн.: «Некоторые проблемы истории советского общества». «Мысль», М., 1964; М. Л. Богденко, В. П. Данилов. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. В кн.: «Очерки по историографии советского общества», «Мысль», М., 1965.

² Г. М. Овсяников. Московские большевики в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1930—1934), Госполитиздат, М., 1949; С. П. Трапезников. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки, Госполитиздат, М., 1951; Б. Н. Абрамов. Партия большевиков — организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса, Госполитиздат, М., 1952 та деякі інші.

³ В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства. В кн.: «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС». «Мысль», М., 1962, стор. 468.

У 1949 р. вийшла стаття І. Л. Шермана «До історії колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр.». У ній наводиться досить значний статистичний матеріал, що характеризує розвиток сільськогосподарської кооперації, перші кроки колгоспного будівництва та переваги усупільнених господарств перед індивідуальними. У статті є цікавий матеріал про розвиток перших колективних господарств у ряді районів України, поставлено, але не розкрито, хоча матеріалу було досить, питання про причини нерівномірності колгоспного руху в різних районах України.

І. Л. Шерман зовсім не показує особливостей етапу безпосередньої підготовки масової колективізації, не говорить, коли саме на Україні починається суцільна колективізація.

У 1954 р. виходить стаття В. Д. Уварова, в якій вперше зроблена спроба показати вплив класової боротьби на селі 1928—1929 рр. на посилення колгоспного руху¹.

Проте стаття В. Д. Уварова, як і багато інших робіт того часу, має догматичний характер, переобтяжена цитатами і ґрунтується на досить незначному фактичному матеріалі.

Помітним явищем в історіографії колективізації стала книга М. А. Краєва, видана в 1954 році². У ній вперше висвітлена загальна картина соціалістичної перебудови сільського господарства в СРСР, причому використано великий матеріал, що стосується України. У монографії М. А. Краєва вперше виділяється період безпосередньої підготовки суцільної колективізації, що настає після XV з'їзду партії. Автор звертає увагу на деякі нові важливі, що виникли напередодні масової колективізації, риси процесу усупільнення селянських господарств. Зокрема, зазначає, що в 1928—1929 рр. сільськогосподарська кооперація стала головним руслом виробничої змички між містом і селом. У цей період кооперація на селі все більше переходила до виробничих форм кооперування і колективних форм допомоги бідноті, створюючи умови великого революційного перелому. М. А. Краєв говорить про особливе значення контракції сільськогосподарської продукції у 1928—1929 рр. і її вплив на колективне будівництво. Нарешті, М. А. Краєв звертає увагу на деякі нові форми виробничого кооперування у 1928—1929 рр. та роль перших МТС в розвитку колгоспного руху.

Вирішальні зрушення у вивченні історії колективізації сільського господарства настали після XX з'їзду партії на основі загального піднесення радянської історичної науки. З цього часу починається глибоке вивчення найважливіших проблем історії соціалістичної перебудови сільського господарства, переглядаються старі історичні та методологічні необґрунтовані положення і висновки. З середини 50-х років з'являється величезна література, що налічує сотні статей, брошур, ряд значних монографічних досліджень³.

¹ В. Д. Уваров. Боротьба проти куркульства в період хлібозаготівель 1928—1929 років. Наукові записки Київського ун-ту. Збірник історичного ф-ту, № 5, 1954.

² М. А. Краєв. Победа колхозного строя в СССР, Госполитиздат, М., 1954.

³ Докладний аналіз сучасної літератури з історії колективізації є в роботах: В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства. В кн.: «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС», «Мысль», М., 1962; М. М. Богденко, М. Е. Зеленин. История коллективизации сельского хозяйства в современной советской историко-экономической литературе. «История СССР», 1962, № 4; А. М. Чичиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР. В кн.: «Некоторые проблемы истории советского общества», «Мысль», М., 1964; М. Л. Богденко, В. П. Данилов. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. В кн.: «Очерки по историографии советского общества», «Мысль», М., 1965 та інші.

Особливо значний вклад в історіографію даної проблеми вносять праці П. І. Лещенка, В. П. Данилова, С. П. Трапезнікова, Б. А. Абрамова, Т. Конюхова, а також матеріали спеціальної наукової сесії, що відбулася в 1961 р.¹ У цих працях глибоко розкриваються такі надзвичайно важливі проблеми, як створення передумов масової колективізації і ленінський кооперативний план, що мають особливе значення для аналізу досліджуваного нами етапу соціалістичної перебудови сільського господарства в 1928—1929 рр.

Тепер принципово по-новому ставиться питання про ленінський кооперативний план. Дослідники довели безпідставність поширеної до цього часу точки зору про те, що цей план передбачав лише загальний напрям приступу до соціалістичного будівництва і був розроблений лише в останніх статтях В. І. Леніна. Значним досягненням було висвітлення подальшого творчого розвитку ленінського кооперативного плану в ході соціалістичного будівництва. Історики та економісти показали, що, з точки зору В. І. Леніна, природа та роль кооперації визначались її функціями і завданнями, сама ж кооперація розглядалась як форма соціалізму, що готувала на селі крупне соціалістичне виробництво².

У сучасній літературі, особливо в монографії В. П. Данилова, показана безпідставність твердження, ніби село ще до масової колективізації одержало велику кількість машин і тому матеріально-технічна база в сільському господарстві була створена ще напередодні переходу до суцільної колективізації. При такій постановці питання спотворювалась історична дійсність і зовсім не говорилось про труднощі, які довелося переборювати в ході соціалістичної перебудови сільського господарства. Нові дослідження показали, що темпи технічної реконструкції сільського господарства відставали від темпів перебудови виробничих відносин на селі і колгоспи перебували в тривалому стані так званого «мануфактурного» періоду. В той же час у літературі правильно показано, що в період, який передував судільній колективізації, особливо в 1928—1929 рр., Радянська держава здійснювала велику роботу щодо розвитку продуктивних сил сільського господарства.

У літературі 50—60-х років висунуто важливе положення про те, що перехід до суцільної колективізації зумовлений складною взаємодією економічних, соціальних і політичних факторів, які стали широко і виразно виявлятися уже в 1928—1929 рр., тобто напередодні масової колективізації.

З другої половини 50-х років українська радянська історіографія так же, як і в цілому радянська історична наука, переходить до більш глибокого вивчення історії колективізації сільського господарства. Насамперед слід відзначити велику археографічну роботу і, зокрема, видання двох фундаментальних томів з історії колективізації сільського господарства на Україні. У другому томі опублікована велика кількість матеріалів з історії колгоспного будівництва саме 1928—1929 рр.³

Значним явищем української історіографії є книга В. В. Бондарен-

¹ П. І. Лещенко. История народного хозяйства СССР, т. III, 1956; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации в СССР. Госполитиздат, М., 1957; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, «Мысль», М., 1959; Б. А. Абрамов. Организаторская работа партии по осуществлению ленинского кооперативного плана, «Мысль», М., 1956; Т. Конюхов. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928—1929). Госполитиздат, М., 1960; История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, Госполитиздат, М., 1963.

² Очерки по историографии советского общества, «Мысль», М., 1965; стор. 345—346.

³ «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів», т. II, 1927—1932. Вид-во АН УРСР, Київ, 1966.

ка, що вперше висвітлює в цілому історію розвитку колгоспного виробництва в довоєнні роки¹. Економічна монографія В. В. Бондаренка вводить в науковий обіг досить значний статистичний матеріал, глибоко розкриває процес розвитку усупільненого виробництва в колгоспах 1929—1940 рр. Автор докладно проаналізував лєнінський кооперативний план і правильно підкреслив, що цей план охоплює струнку систему господарчих, організаційних, політичних та культурно-виховних заходів, які забезпечували залучення селянських мас до побудови соціалістичного суспільства.

У невеликій, але насиченій матеріалом частині своєї монографії автор досліджує період безпосередньої підготовки суцільної колективізації і виділяє етап, що передє великому переломові. Тут В. В. Бондаренко глибоко розкриває соціальні відносини в українському селі 1928—1929 рр.

У названій роботі, як і в цілому у літературі 40-х років, надто перебільшується ступінь технічної підготовки сільського господарства і помилково стверджується, що уже тоді, на початку 1929 р., держава могла забезпечити колгоспи тракторами та машинами, перебільшуються державні можливості фінансування колгоспів на той час.

В. В. Бондаренко один з перших ставить важливе питання про особливості колгоспного будівництва на Україні 1928—1929 рр. і розкриває деякі характерні риси його. Але автор помиляється, вважаючи, що на 1928 р. тсози переважали тільки у сільському господарстві України. У РРФСР в цей період вони також становили найбільшу кількість колективних господарств. Не можна погодитись з думкою автора, ніби Радянська держава насаджувала тсози. Переважаючий розвиток тсозів зумовлювався об'єктивно-історичними умовами і, зокрема, збільшенням процента середняка в колгоспах та створенням більшої частини колективних господарств (з другої половини 20-х років) на надільних землях.

У 1956 р. з'явилась стаття І. Л. Шермана — перша праця, присвячена ролі машинно-тракторних станцій у колективізації сільського господарства України в 1927—1929 рр.²

Автор проаналізував великий статистичний та фактичний матеріал про діяльність перших МТС та машинно-тракторних колон в СРСР і на Україні. Показавши історичну закономірність появи МТС, автор глибоко розкриває їх роль в колгоспному русі та в організаційно-господарському будівництві 1928—1929 рр. Привертає увагу нарис тракторобудування на Україні до 1929 року. Автор висуває правильне положення про те, що жодна форма усупільнення селянських господарств того часу не могла створити умов для раціонального використання тракторів та інших складних сільськогосподарських машин, це завдання могли розв'язати і розв'язували МТС, що уже тоді відіграли певну роль у відведенні нової технічної бази для села. На прикладі діяльності МТС ім. Т. Г. Шевченка та інших І. Л. Шерман показує роль машинно-тракторних станцій в обробці ланів земельних товариств, у збільшенні врожайності та продуктивності праці, в усупільненні селянських господарств і т. д.

У роботі ставиться дуже важливе питання про куцвання та укрупнення колективних господарств під впливом діяльності МТС, але розглядається воно поверхово і тільки на статистичному матеріалі. Історики тоді ще не розпочали широкого висвітлення цієї важливої теми.

¹ В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в период довоенных пятилеток. Сельхозиздат, Киев, 1957.

² І. Л. Шерман. Роль МТС в колективізації сільського господарства на Україні (1927—1929 рр.). Учені записки Харківського ун-ту. Труды історичного ф-ту, т. 4, X., 1956.

Створенню технічної бази колективізації на Україні присвячена також стаття Ю. А. Степаненка, опублікована в 1957 році¹.

У тій її частині, де йдеться про безпосередню підготовку масової колективізації, автор наводить новий матеріал про діяльність радгоспів та МТС. У невеликій статті автор ставить дуже багато питань. На жаль, відповіді на них вичерпуються ілюстрацією фактів та вибіркового цифрових показників.

У 1960 році виходить перша монографія про підготовку суцільної колективізації на Україні². У цій історико-економічній праці наводиться новий матеріал, головним чином про період відбудови народного господарства.

Але книга З. П. Шульги має значні недоліки, хоч вона й вийшла у 1960 р., коли історіографія колгоспного будівництва зробила значний крок вперед. Ці зрушення не знайшли ніякого відображення в праці З. П. Шульги, яка написана приблизно на рівні 40-х початку 50-х років, причому автор нічого не говорить про попередні роботи з історіографії колгоспного будівництва на Україні.

Період підготовки суцільної колективізації автор розглядає в цілому, не бачить в ньому ніяких етапів і навіть не ставить питання про об'єктивні умови і політику партії на цьому етапі. Характерно, що в економічній монографії З. П. Шульги всі статистичні дані не виходять за межі 1928 р., хоча наша наука має в своєму розпорядженні величезний цифровий матеріал, що відноситься до першої половини 1929 року. Більше того, багато показників, які наводяться в книзі, стосуються 1927/28 господарського року, тобто вони не охоплюють навіть весь 1928 рік. Таким чином, статистичні показники, якими оперує автор, приводять до висновку, що завершення історичної підготовки суцільної колективізації припадає на 1928 р., що, звичайно, є глибоко невірним. Працю З. П. Шульги збіднює і те, що в ній не аналізується процес колгоспного будівництва по окремих районах України.

Хоч монографія спеціально присвячена підготовці масової колективізації, автор майже зовсім обходить проблеми розвитку суспільного виробництва колгоспів, питання організації праці, розподілу прибутків та ін.

У 1961 р. вийшла монографія І. І. Слинька³. Написана з урахуванням найновіших досягнень радянської історіографії, праця І. І. Слинька вносить багато нового у вивчення історії колективізації на Україні. Досить значна частина цієї праці присвячена періоду безпосередньої підготовки суцільної колективізації в 1927—1929 роках. У монографії глибоко проаналізований ленінський кооперативний план та шляхи його втілення у життя. Автор також показує вплив соціалістичної індустріалізації на реконструкцію сільського господарства на Україні.

Виразно в книзі висвітлюється класова боротьба на селі в 1927—1929 рр. Значний новий і дуже важливий матеріал наводить автор про роль МТС у підготовці суцільної колективізації. Початком періоду безпосередньої підготовки масової колективізації І. І. Слинько вважає 1927 рік, що не зовсім вдало обгрунтовано. Якщо новому етапові поклав початок XV з'їзд партії, що відбувався в самому кінці 1927 року, то

¹ Ю. А. Степаненко. Создание материально-технической базы социалистического хозяйства Украины (1928—1932 гг.). Ученые записки Винницкого пединститута, т. V, Винница, 1957.

² З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні. Вид-во Київського ун-ту, К., 1960.

³ І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). Вид-во АН УРСР, К., 1961.

початком названого періоду може бути тільки 1928 рік. Якщо пов'язувати новий етап з початком індустріалізації, то тоді слід говорити про 1926 рік.

У монографії, присвяченій соціалістичній перебудові сільського господарства в цілому, І. І. Слинко, природно, не ставить мету висвітлити внутрішнє життя колгоспів в 1928—1929 рр., їх організаційно-господарський розвиток, і тому ці проблеми не дістали відображення в його книзі.

Важливі спостереження і нові висновки зроблені в нарисі кількох авторів, опублікованому в 1963 році¹.

Автори вперше в історіографії приходять до правильного висновку, що в степовій частині України вже навесні 1929 р. з'явилися серйозні зрушення в бік суцільної колективізації. У нарисі висунуто також правильне положення про те, що на початок суцільної колективізації сільське господарство України ще не було оснащено новою технікою. Розглядаючи період 1928—1929 рр. як поворотний етап у розвитку сільського господарства і колгоспного будівництва, автори роблять правильні висновки щодо деяких особливостей усупільнення селянських господарств у цей період. Зокрема, з повною підставою зазначено, що переважання тесозів було зумовлено втягненням в колгоспний рух селян-середняків, які створювали свої об'єднання на надільних землях. У нарисі висвітлені деякі найбільш серйозні труднощі, які доводилось переборювати колгоспам напередодні суцільної колективізації.

Проведений історіографічний аналіз проблеми підтверджує положення, висунуті на початку статті, і дозволяє зробити висновок, що один з найважливіших етапів соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні досліджений ще дуже неповно. Досить сказати, що до цього часу у нас нема спеціального історичного дослідження, присвяченого цьому періоду. Перед істориками-аграрниками стоїть завдання всебічно вивчити історичні передумови колективізації. Це насамперед зобов'язує до глибокого аналізу соціально-економічних та політичних обставин та класової боротьби в українському селі в 1928—1929 роках.

Треба значно розширити джерелознавчу основу досліджень з тим, щоб всебічно і глибоко розкрити якісно нові риси колгоспного руху і будівництва в 1928—1929 роках, висвітлити внутрішнє життя колгоспів того часу, особливо становлення нових форм суспільного виробництва та розподілу прибутків. Важливо також показати значення колгоспів як осередків нової культури, їх важливу роль в розгортанні культурної революції на селі. До цього часу в нашій літературі зовсім не досліджена організаторська роль партійних організацій, роль Рад та КНС в колгоспному будівництві напередодні масової колективізації.

Глибокий і всебічний аналіз колгоспного будівництва в 1928—1929 роках створить можливість глибоко, дійсно науково розкрити закономірності великого перелому, що настав у сільському господарстві в 1929—1932 роках. Зрозуміло, що дослідження таких значних і складних завдань даної проблеми вимагає зусиль багатьох вчених.

¹ І. Ф. Ганжа, І. І. Слинко, П. В. Шостак. Українське село на пути к социализму. В кн.: «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках». Госполитиздат, М., 1963.

АКАДЕМІК В. П. БУЗЕСКУЛ — ІСТОРИК СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Л. П. Калуцька, Г. В. Фрізман

Ім'я Владислава Петровича Бузескула добре відоме в нашій країні і за її межами, але слава його як античника трохи заступила іншу галузь його діяльності — історіографію. Ще в дореволюційний період В. П. Бузескул опублікував ряд досліджень з історіографії середніх віків. Над даною тематикою він працював і в радянський період, проте ці роботи несправедливо забуті.

У дожовтневий період В. П. Бузескул особливу увагу приділяв німецькій історичній науці XIX ст., що досягла в той час чималих успіхів. У роботах, присвячених цій темі, він виявляє блискучу ерудицію в галузі середньовічної і нової історії. Протягом багатьох літ (з 1885 по 1915 р.) В. П. Бузескул навчає праці видатних німецьких істориків і знайомить з ними широкі кола читачів, підкреслюючи, що ніде історична наука не відзначалась такою ґрунтовністю і таким розвитком критики джерел, як у Німеччині¹. Загальна висока оцінка німецької історіографії поєднується у нього з критичним ставленням навіть до найушлавленіших німецьких буржуазних істориків. Наприклад, він ставить у вину Г. Вайцу неясність остаточних висновків, а Гізебрехту — односторонність в описі епохи середньовічних німецьких імператорів, яка виявляється у відсутності матеріалу з соціальної та економічної історії. Відзначає і націоналістичні тенденції у Гізебрехта, особливо там, де мова йде про боротьбу слов'ян проти німецької агресії². Навіть на адресу Ранке В. П. Бузескул робить ряд критичних зауважень, підкреслює його націоналізм, указує, що в своїй «Всесвітній історії» Ранке повністю ігнорує соціально-економічний матеріал, надмірно перебільшує роль зовнішньополітичних факторів і навіть падіння Риму пояснює лише зовнішніми причинами, ні слова не кажучи про внутрішній розклад стародавнього світу.

Далі буде показано, що в радянський період оцінка В. П. Бузескулом Ранке стане ще більш критичною.

Для характеристики поглядів В. П. Бузескула великий інтерес становить його стаття, присвячена Генріху фон Зібелю. Цю роботу й сьогодні можна прочитати не без користі, бо в ній є багато матеріалу про Зібеля і детально викладено зміст його основних робіт. Автор не приховує свого захоплення, говорячи про прекрасну підготовку Зібеля до дослідницької роботи, про його майстерність у вивченні джерел, про різносторонність наукових інтересів і чудовий літературний талент³. В. П. Бузескул справедливо відзначає заслуги Зібеля у вивченні першо-

¹ В. П. Бузескул. Обзор немецкой литературы по истории средних веков. Харьков, 1885, стор. 5.

² Там же, стор. 14—18. До речі, ці ж недоліки знаходить у Вайца і Гізебрехта і О. Л. Вайнштейн, хоча й з інших принципових позицій. Див.: О. Л. Вайнштейн. Историография средних веков. Соцэґиз, М.—Л., 1940, стор. 215.

³ В. П. Бузескул. Генрих Зибель как историк-политик. Харьков, 1896, стор. 3, 4, 31.

го хрестового походу¹, правильно розуміє причину неприязні Зібеля до імператорського періоду в історії середньовічної Німеччини, пояснюючи її належністю Зібеля до партії націонал-лібералів². Читаючи рядки В. П. Бузескула про солідну документальну базу «Історії революційного часу» Зібеля, слід згадати оцінку цієї праці Ф. Енгельсом: «...роботи (Зібеля) основані на архівних документах, їх безумовно можна використати»³.

Одночасно В. П. Бузескул гостро критикує Зібеля, який протиставив свій ліберально-буржуазний об'єктивізм і виняткову наукову сумлінність намаганням перетворити історію на служницю політики, і слушно зауважує, що така тенденція може привести до суб'єктивізму, перекручування і підтасовування фактів. Він правильно говорить, що коли б Зібель не був поміщиком, то інакше розцінював би багато історичних фактів. Нема підстав вважати, що В. П. Бузескул піднявся до розуміння класового характеру історичної науки, але для вивчення його ідейного розвитку полеміка з Зібелем про цілі історичної науки дуже характерна. Про належність В. П. Бузескула до представників прогресивного крила російської ліберальної буржуазної історіографії свідчить його ставлення до Тена, якому він цілком заслужено докоряє за ігнорування позитивних результатів і світлих сторін Великої французької революції⁴.

Остання робота В. П. Бузескула, присвячена німецькій історичній науці, була написана вже в роки першої світової війни. Автор поставив перед собою завдання простежити, як протягом багатьох десятиріч зв'язок німецької буржуазної історіографії з політикою панівних класів сприяв формуванню таких рис німецької буржуазної ідеології, як культ сили, війни, націоналізму, вихваляння німецької агресії⁵. Німецька буржуазна історіографія давала багатий матеріал для розв'язання цього завдання і, починаючи з Ранке й кінчаючи Моммзенем, В. П. Бузескул виявив безліч прикладів того, як фальсифікація історії сприяла визріванню агресивного німецького духу. В тодішніх умовах подібна робота показала всі слабкі і навіть небезпечні сторони буржуазного об'єктивізму, який зводив класовий зміст ідеології до національного і тому служив інтересам панівних класів Антанти. Проте в ній є багато фактичного матеріалу, який не втратив інтересу й сьогодні.

У дореволюційний час В. П. Бузескул починає цікавитися і питаннями розвитку російської медієвістики. Йому належить дослідження про першого харківського медієвіста М. М. Луніна, яке поки що є єдиним і зберігає своє значення і в наші дні⁶.

Особливе місце в науковій спадщині В. П. Бузескула посідає його робота про Арнольда Брешианського⁷. Вона написана на основі самостійного вивчення джерел і з таких прогресивних позицій, що радянський історик Н. А. Бортник, автор книги про Арнольда, знайшов у роботі харківського вченого тільки позитивні сторони⁸. І справді, В. П. Бу-

¹ В. П. Бузескул. Генрих Зібель как историк-политик. Харьков, 1896, стор. 4.

² Там же, стор. 18.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 37, стор. 128.

⁴ В. П. Бузескул. Заметка о Тэне, как историке французской революции. Харьков, 1890, стор. 7.

⁵ В. П. Бузескул. Современная Германия и немецкая историческая наука XX в. Петроград, 1915.

⁶ В. П. Бузескул. Профессор М. М. Лунин — «харьковский Грановский». Спб., 1905.

⁷ В. П. Бузескул. Папство и Арнольд Брешианский. Окремий відбиток з журналу «Вера и разум». Харьков, 1884. Трохи розширеною ця стаття була згодом включена під назвою «Реформатор XII века» до збірника праць В. П. Бузескула «Исторические этюды». Спб., 1911, стор. 112—155.

⁸ Н. А. Бортник. Арнольд Брешианский — борец против католической церкви. Изд-во АН СССР, М., 1956.

зескул прекрасно аргументує свої міркування про те, що в ученні Арнольда Брешианського було два моменти — церковно-реформаторський і політичний, — а в цілому в ньому відбилася суспільно-політична боротьба, яка точилася у Північній Італії в XII ст. У зв'язку з цим В. П. Бузескул розглядає рух патаренів і боротьбу за республіканський устрій ломбардських міст. Саме тому, на думку В. П. Бузескула, на півночі Італії і міг з'явитися республіканець з демократичними ідеями, з протестом проти влади пап та багатства духовенства¹.

Автор детально описує діяльність Арнольда, з явною симпатією викладає його проповіді, прийняті критикою католицької церкви, характеризує його спроби створити в Римі демократичну республіку². Він вбачає в Арнольдї одного з попередників Лютера і вважає, що його виступ був приречений на невдачу, бо Арнольд ішов урозріз з усім тодішнім ладом³. Проте, на думку В. П. Бузескула, вчення Арнольда і його боротьба проти папства не минули марно, бо «такі люди, як Арнольд, — надбання всього людства»⁴.

У цьому дослідженні виявилися найкращі риси В. П. Бузескула як історика: прогресивність його світогляду, прекрасне знання матеріалу, чудова літературна форма викладу. Спрямованість цього дослідження почасти робить зрозумілою ту сприйнятливість ідей марксизму, яку він показав згодом, в останні роки свого життя.

Велика Жовтнева соціалістична революція, поширення і остаточна перемога ідей марксизму відбилися на діяльності та історичних поглядах В. П. Бузескула не відразу. У 1922 р. він відгукнувся на смерть Е. Лавісса статтею-некрологом, в якій наводить біографію вченого, а також розглядає його праці, роблячи ряд критичних зауважень, цікавих і для оцінки поглядів самого автора⁵. В. П. Бузескул докоряє Лавіссу за перебільшення ним ролі окремих осіб, за неувагу до питань економіки. Як чудове зведення матеріалу ця стаття має неабияке значення й тепер. У ній правильно показано, що Лавісс був переважно істориком нового часу, а не середніх віків, як помилково говориться в БСЭ (т. 24, стор. 198).

Невелика стаття В. П. Бузескула, присвячена створенню знаменитого зведення середньовічних джерел «Monumenta Germaniae», і досі залишається єдиною спеціальною роботою на цю тему, написаною в радянський період. Безперечний інтерес становить фактичний матеріал про організацію і фінансування цієї важливої наукової справи. Для оцінки поглядів В. П. Бузескула стаття цікава тим, що вона зв'язує виникнення «Monumenta Germaniae» з певними суспільними процесами і аналізує ставлення різних соціальних груп (знаті та бюргерства) до цієї публікації⁶.

Велику наукову вагу, а також і певну політичну актуальність мають дослідження В. П. Бузескулом історії критичного методу, зокрема методу Ранке. На фоні нестримного вихваляння Ранке, властивого для сучасної буржуазної історіографії, особливо у ФРН⁷, оцінки В. П. Бу-

¹ В. П. Бузескул. Папство и Арнольд Брешианский..., стор. 10.

² Там же, стор. 43—45.

³ Там же, стор. 44.

⁴ Там же, стор. 45.

⁵ В. П. Бузескул. Эрнст Лависс (1842—1922). Известия Российской Академии наук, 1922.

⁶ В. П. Бузескул. Из истории «Monumenta Germaniae», ДАН СССР, 1925, стор. 63—66.

⁷ О. Л. Вайнштейн. Леопольд фон Ранке и современная буржуазная историография. У кн.: Критика новейшей буржуазной историографии. М.—Л., 1961, стор. 113—150; И. И. Смоленский. О некоторых теоретико-методологических принципах исторической концепции Ранке. У кн.: Методологические и историографические вопросы исторической науки. Изд-во Томского ун-та. Томск, 1963, стор. 137—167.

зескула здебільшого тверезі, реалістичні і обгрунтовані. Він пише, що попри всі заслуги Ранке, не слід вважати його єдиним творцем критичного методу. Для В. П. Бузескула Ранке — тільки ланка в ланцюгу розвитку історичної науки, а не єдиний її творець. Це положення, маючи безсумнівний інтерес у науковому відношенні, в політичному плані важливе як знаряддя боротьби проти відроджуваного тепер у ФРН культу Ранке як прапора реакції і реваншизму.

Говорячи про попередників Ранке, В. П. Бузескул зупиняється на Геерені, якого він вважає несправедливо забути, хоча «основні положення історико-критичного методу ми знайдемо висловленими вже у Геерена»¹. Цьому авторові присвячена невелика стаття, в якій підкреслюється, що на відміну від Ранке Геерен багато уваги віддавав економічному розвитку, «що дослідження достовірності він вважає найважливішим питанням»².

Не можна не погодитися з загальним висновком статті: «Як ми старалися показати, основні положення критико-історичного методу ми знайдемо висловленими раніше від Ранке, знайдемо їх у Геерена... історико-критичний метод зобов'язаний своїм розвитком не одній особі, а сукупній праці багатьох»³. Заслуга ж Ранке полягає в тому, що він зумів застосувати ці принципи на практиці, а не в тому, що він нібито був їх єдиним творцем.

Коротко згадуючи ще деяких істориків, що виступали до Ранке, В. П. Бузескул викладає погляди Штенцеля, чия роль у створенні критичного методу залишається, на його думку, недооціненою. Він порівнює з Фютером, який заявляв, що Штенцель запозичив свій метод у Ранке, і доводить, що було якраз навпаки. Правда, основна праця Штенцеля «Історія Німеччини при франковських імператорах» вийшла в світ у 1827—1828 рр., поданий перед нею вступ «До критики джерел» деякою мірою може бути зіставлений з трактатом Ранке «До критики новітніх істориків», виданим у 1824 році⁴.

В. П. Бузескул доводить, що Штенцель сформулював свої погляди сам і раніше від Ранке. При цьому автор посилається на твердження Штенцеля про те, що він застосовував критичний метод ще в 1810 році. Але якщо навіть запідозрити ці мемуарні висловлювання в неточності, то є листи Штенцеля, з яких видно, що до критичного методу він вдався раніше, ніж Ранке, і незалежно від нього. А втім, це визнавав і сам Ранке⁵.

Указані роботи не тільки дають цікавий фактичний матеріал, вони приваблюють правильною постановкою питання, розглядом історичної науки як продукту колективних зусиль. Згадаймо гострі памфлетні характеристики Ранке, які давав К. Маркс: «пританцювуючий карлик», «камердинер історії»⁶; вони були спрямовані проти культу Ранке. Для розв'язання цього завдання В. П. Бузескул наводить переконливий ілюстративний матеріал.

¹ В. П. Бузескул. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель. Известия АН СССР, 1926, стор. 1128.

² В. П. Бузескул. Из истории критического метода. Геерен. Известия АН СССР, 1927, стор. 311.

³ Там же, стор. 313.

⁴ В. П. Бузескул. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель. Известия АН СССР, 1926, стор. 1133.

⁵ Там же, стор. 1136.

⁶ К. Маркс. Письмо Ф. Энгельсу от 7. IX. 1864. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 30, стор. 352.

Слід зазначити, що в найновішій роботі про Ранке, яка вийшла у ФРН, ми знову натрапили на тенденцію перебільшувати роль Ранке як творця критичного методу¹.

Не заперечуючи великого впливу Штенцеля на Ранке², автор разом з тим стверджує, що Ранке практично досяг мети, тобто створив критичний метод, до якого Штенцель прагнув³, Ранке розробив методику встановлення достовірності джерел. Говорячи про вплив Штенцеля на Ранке, демонструючи таким чином свій «об'єктивізм», автор підтримує стару концепцію беззастережного прославлення Ранке.

У світлі цього останнього слова західнонімецької історіографії положення, висловлені Бузескулом, здаються особливо цінними і важливими, вони і сьогодні не втратили свого значення.

Серйозний інтерес становить його огляд новітньої на той час західноєвропейської історіографії⁴. Цікава інформація про роботу Трельча, одна з перших у радянській і, безперечно, перша в українській історичній літературі. Всупереч Трельчу В. П. Бузескул твердить, що Ранке ставився до Гегеля негативно і під його впливом не перебував. Нам здається, що з цим слід погодитися. Гегелівська ідея закономірності історичного розвитку абсолютно чужа Ранке, такому близькому багато в чому до середньовічного провіденціалізму.

Цікаві і деякі висловлювання В. П. Бузескула про марксизм. Не будучи марксистом, але знайомий з основними положеннями цього вчення, він не міг не виступити проти анекдотичного твердження Трельча про те, що Адам Мюллер нібито був попередником Маркса.

Цілком справедливий і критичні зауваження на адресу Г. Белова, який дуже перебільшував роль реакційного романтизму, вбачаючи в ньому стрижень розвитку всієї німецької історіографії. У своїх нападках на марксизм Белов висував безглузді і фантастичні ідеї. Він заявляв, що третьюрядний німецький історик Г. В. Раумер був попередником К. Маркса, і зводив Маркса до ролі плагіатора у Раумера. В. П. Бузескул не тільки викриває Белова у грубому перекрученні фактів, указуючи, що книга Раумера, на яку він посилається, вийшла в світ 1851 р., вже після Комуністичного Маніфесту, але й підкреслює, що Белов «випускає з уваги, що вивчення соціальної і економічної історії не є марксизм, але є ще історичний матеріалізм»⁵.

Незважаючи на ряд недоліків, природних для автора-немарксиста, розглянута робота відіграла позитивну роль. Вона знайомила істориків України з новими, маловідомими в той час дослідженнями буржуазних вчених⁶.

Робота В. П. Бузескула про французьких істориків 20-х років XIX ст. в наш час забута, а проте й сьогодні ми знаходимо в ній цікавий матеріал, важливий для аналізу ідейної еволюції автора. У ній найвиразніше відчувається початок його переходу від чистого академізму до деякого сприйняття ідей марксизму. Характерний і знаменний, на нашу думку, початок статті, де йдеться про те, що тогочасна політична обстановка спонукала до вивчення історії. «Історична наука 20—30-х років,— пише В. П. Бузескул,— розвивалася не в тиші кабінетів, а серед

¹ Ernst Schulin. Rankes erstes Buch. «Historische Zeitschrift», В. 203, Н. 3, 1966, стор. 581—610.

² Там же, стор. 581.

³ Там же, стор. 583.

⁴ В. П. Бузескул. Из области новейшей западноевропейской историографии. Збірник заходознавства. Київ, 1929, стор. 140—150.

⁵ Там же, стор. 148.

⁶ В. П. Бузескул. Французские историки 20-х годов XIX столетия и их отношение к революции 1830 г. Известия АН СССР, ООИ, 1931, стор. 783—832.

боротьби політичних партій»¹. Він говорить, що всі історики того часу вийшли з буржуазії, і шукає в цьому ключ до розуміння їхніх поглядів. Усе сказане здається нам само собою зрозумілим, але для В. П. Бузескула, який звичайно розглядав розвиток історичної науки як самодостатній процес, подібні положення свідчать про деякі зрушення в його світогляді.

Ще цікавіші в цьому ж плані міркування В. П. Бузескула про Тьєррі. Він з самого початку підкреслює політичну направленість робіт видатного французького історика, його прагнення на історичному матеріалі піднести третій стан. Характеристика Тьєррі як ідеолога буржуазії дуже обґрунтована. Він проводить класову точку зору, і ми знаходимо у нього історію класу, елементи історії соціальної². «Таким чином, Тьєррі висуває ідею класової боротьби»³. Цілком в дусі наших сучасних уявлень говориться про те, що Тьєррі вбачав у третьому стані весь французький народ, але фактично зводив його лише до буржуазії, і саме тому революція 1848 р., яка продемонструвала розкол третього стану, довело його до розпаду.

Зрозуміло, в усіх цих висловлюваннях для нас по суті нема нічого нового, важливе і показове те, що в останні місяці свого життя В. П. Бузескул, нехай в одному лише питанні, заговорив мовою марксизму, підтверджуючи свої міркування посиланнями на Маркса.

Думка про вплив марксизму на погляди В. П. Бузескула була висловлена вперше М. М. Лукіним у 1930 р. саме на прикладі роботи про французьких істориків 20-х років XIX століття. Він говорив: «Успіхи марксизму в галузі соціальних наук такі великі, що не відчути на собі впливу марксизму в даний час надзвичайно важко... Я вкажу на такий разючий приклад, як академік Бузескул... У цій доповіді академік Бузескул, правда, надзвичайно примітивно, незграбно, але все-таки намагався зв'язати історичні концепції з різними політичними угрупованнями, з настроями певних суспільних груп напередодні липневої революції»⁴.

Можна сперечатися про ступінь впливу марксистських ідей на В. П. Бузескула в останні роки його життя, можна і треба уточнити це питання, але сам по собі цей факт відкинути дуже важко.

Вершиною історіографічних досліджень В. П. Бузескула стала його капітальна праця, присвячена розвиткові загальної історії в Росії⁵. У ній він «бачив завершення своєї 50-літньої роботи в галузі історичної науки» (II, стор. VI). Велике дослідження В. П. Бузескула включає багатий, сумлінно опрацьований матеріал, який дає цілісну картину розвитку загальної історії в Росії від кінця XVIII до початку XX століття. У вступі формулюється ряд важливих безспірних положень. «Звичайно, ми мало знаємо і мало цінуємо праці наших російських вчених, а проте внесок, зроблений ними в загальну наукову скарбницю, в деяких галузях і в деяких питаннях дуже значний» (I, стор. 5). Правильно підмічено і той факт, що російські історики «стояли все ж далі від тієї боротьби політичної, класової, національної, віросповідної і т. д., яку переживала Європа; до розв'язання багатьох питань вони могли підійти безсторонньо» (I, стор. 6).

¹ В. П. Бузескул. Французские историки 20-х годов XIX столетия и их отношение к революции 1830 г. Известия АН СССР, ООИ, 1931, стор. 785.

² Там же, стор. 790.

³ Там же, стор. 792.

⁴ «Историк-марксист», т. 21, 1931, стор. 49.

⁵ В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, т. I, Л., 1929, стор. 219; т. II, 1931, стор. 223; т. III, присвячений візантології і вивченню історії слов'янського світу, залишився в рукописі. Далі посилання на цю роботу наводяться в тексті.

Певна річ, ми не можемо погодитися з тим, що запоруку правильності історичної науки слід шукати в її відриві від політичного життя. Але те, що російські історики могли підійти об'єктивніше до розв'язання західноєвропейських проблем, є безперечним фактом. Саме цим значною мірою і пояснюються успіхи російської медієвістики в кінці XIX ст.

Надзвичайно приємне враження справляє загальний стиль і характер роботи. У ній проявляється властива авторові глибока ерудиція, сумлінність, ясність і чіткість викладу матеріалу, доброзичливість оцінок.

Але при всіх позитивних якостях в роботі нема історії, історичної науки в тій формі, в якій це необхідно з погляду вимог сьогоднішнього дня. Головний принциповий недолік роботи полягає в тому, що розвиток історичної науки висвітлюється поза зв'язком з суспільним і політичним життям, відірвано від розвитку філософської, соціологічної і політичної думки. Основний зміст роботи — це творчі біографії істориків, розгляд їхніх праць.

І сьгодні справедлива оцінка, що дав академік В. П. Волгін. Цю роботу, писав він, «не можна розглядати як закінчене дослідження з історії російської історичної науки, але вона являє собою багатюще зібрання матеріалів для цієї історії» (II, стор. 3). Разом з тим не слід забувати, що до появи «Нарисів з історії історичної науки» ця робота була єдиною, свого довідкового значення вона не втратила й тепер.

Оцінюючи погляди В. П. Бузескула, треба пам'ятати, що шлях його розвитку був складний. Якщо в 1905 р. він стояв на позиціях реакційних, то після Лютневої революції, у боротьбі, що розгорнулася в Харківському університеті, він був у таборі лівої професури¹, а з перших днів Жовтневої революції лояльно співробітничав з Радянською владою.

При всій спірності або навіть помилковості деяких положень у кожному розділі названої роботи є цінний довідковий матеріал. Слід відзначити передусім, що на ній, особливо на другому томі, відчувається деякий, хай дуже незначний, вплив ідей марксизму і взагалі всієї атмосфери розвитку радянської історичної науки. Так, даючи загальну характеристику розвитку російської історичної науки в 60—70-і роки, автор вважає за потрібне вказати, що це був період, коли дворянство йшло до занепаду, коли на сцену виступали буржуазія і різночинці, коли посилювалися революційні настрої. Саме з цих суспільних явищ він і виводить інтерес російських істориків до проблем аграрних відносин і до подій французької революції. Ці положення мають безсумнівний інтерес для певної ідейної еволюції В. П. Бузескула, особливо в останні роки його життя.

На наш погляд, В. П. Бузескул у своїй оцінці розвитку російської історичної науки даного періоду був ближче до істини, ніж новітній дослідник цього питання Б. Г. Могильницький. В. П. Бузескул писав:

¹ Див. про це змістовну, основану на архівних матеріалах роботу знавця історії Харківського університету професора С. М. Королівського «Короткий нарис історії Харківського університету ім. О. М. Горького за років Великої Жовтневої революції (1917—1940)». Харків, 1940. Спираючись на документи, С. М. Королівський розповідає, що після Лютневої революції в Харківському університеті розгорнулася гостра боротьба навколо питання про участь студентів в управлінні університетом. У своїх виступах з цього питання В. П. Бузескул різко критикував старі дореволюційні порядки і наполягав на включенні студентських представників в органи управління університетом. Він навіть записав з цього приводу окрему думку.

Нам здається, що С. М. Королівський мав усі підстави залічити В. П. Бузескула до кола професорів, які відзначалися радикальними поглядами. В Українській Радянській Енциклопедії говориться, що В. П. Бузескул належить до цих «істориків старої формації, які стали на шлях чесного служіння народові».

«Шістдесяті роки і дальший перебіг громадської думки в Росії не могли не відбитися і на російській історичній науці. Пора переважання ідеалізму минула; взяли гору інші напрямки, висувуються питання соціальні і економічні... Тепер загальна історія набуває більш сухого, але й більш наукового характеру» (I, стор. 136).

Це положення справедливе й сьогодні. На таких позиціях стоїть і М. А. Алпатов. Він говорить, що ліберальна медієвістика даного періоду «при всіх своїх пороках зробила великий крок вперед порівняно з медієвістикою першої половини XIX століття»¹. Нема ніяких підстав для перегляду цієї точки зору, що його намагається зробити Б. Г. Могильницький у своїй в багатьох відношеннях дуже цікавій роботі². Він пише: «Ці роки не залишили помітного сліду в історії науки, не висунули жодного імені, яке можна було б за його науковим і громадським значенням поставити в ряд з Грановським, Кудрявцевим, Єшевським. Університетська наука тих літ не тільки не перевершила рівня 40—50-х років, але й зробила певний крок назад»³.

Ці роки зробили дуже помітний слід в історичній науці, революціонери-демократи залишили далеко позаду Грановського, університетські курси Бауера чи Петрова стоять незмірно вище, ніж курси Шульгіна (30-і роки), Смараглова (40-і роки), Стасюлевича (50-і роки). В цей час виступає І. В. Лучицький з класичними дослідженнями релігійних воєн у Франції, працює над своєю книгою про селянське питання М. І. Карєєв. Саме в цей період і починається блискучий розквіт російської медієвістики.

Звичайно, далеко не всі твердження В. П. Бузескула були правильні і витримали перевірку часом. Цілком застаріла його безумовно негативна оцінка курсу історії середніх віків М. О. Осокіна. Слушно вказавши на багато окремих ляпсусів, він не побачив за ними нічого вартого уваги. Сучасна наука інакше характеризує цього історика. М. А. Алпатов вважає його «видатним діячем серед російських медієвістів-гегельянців»⁴ і відмовляється «бачити в його курсі самі нісенітниці»⁵. Високу оцінку дає йому М. Д. Бушмакін⁶.

Уважно читаючи курс Осокіна, ми знаходимо в ньому чимало положень, правильних і тепер. Його трактування зовнішньополітичної агресії середньовічної німецької імперії проти слов'ян і проти Італії перегукується з ідеями Чернишевського. Нас не може задовольнити надмірна м'якість критичних зауважень В. П. Бузескула на адресу, наприклад, Добіаш-Рождественської. Не можна примиритися і з тим, що, досліджуючи діяльність Вязигіна, він обмежується суто академічною критикою його поглядів; замовчуючи те, що Вязигін був крайнім реакціонером, чорносотенцем.

Наведених прикладів, а їх можна подати далеко більше, цілком досить, щоб зробити певні висновки.

Незважаючи на багато помилок і застарілих положень, праця В. П. Бузескула і в наш час становить певний інтерес, залишається важ-

¹ Очерки по истории исторической науки в СССР, т. II, АН СССР, М., 1960, стор. 324.

² Б. Г. Могильницький. У истоков социально-экономического направления в русской буржуазно-либеральной медієвістике. У кн.: «Методологические и историографические вопросы исторической науки», в. 3. Томск, 1965, стор. 178—253.

³ Там же, стор. 183.

⁴ Очерки по истории исторической науки в СССР, т. II, АН СССР, М., 1960, стор. 332.

⁵ Там же, стор. 333.

⁶ М. Д. Бушмакін. Профессор Н. А. Осокин — первый казанский медієвіст. Сб. «Средние века», вып. XVII, М., 1960, стор. 343—348.

ливим і потрібним посібником. Ми цілком згодні з тією оцінкою, яку він дає розвиткові загальної історії в Росії: «Так, на кінець минулого століття російська наука в галузі загальної історії досягає рівня західноєвропейської, вносячи по деяких її відділах свій великий вклад» (I, стор. 218). Аналіз усіх робіт В. П. Бузескула з історіографії середніх віків показує, що в останні роки життя на його науковій творчості позначається певний вплив ідей марксизму.

Підбиваючи деякі підсумки діяльності В. П. Бузескула, нехай у порівняно вузькій галузі, оскільки він завжди був передусім античником, варто розглянути, в якій мірі витримали перевірку часом численні обвинувачення, що висувалися проти нього в минулому. Наприкінці 1930 р. в товаристві істориків-марксистів відбувалося обговорення наукових праць видатних радянських істориків (Є. В. Тарле, Д. М. Петрушевського, М. І. Кареева, В. П. Бузескула та ін.), в ході якого було зроблено ряд слухних критичних зауважень, але одночасно й висунуто багато необгрунтованих політичних та інших обвинувачень. У наші дні справедливо зазначається, що «їх позитивний вклад в науку лишився не розкритим. Це надало обговоренню певної односторонності»¹.

Ми маємо всі підстави підходити до тогочасних оцінок дуже обережно, бо вони формулювалися в атмосфері «підозрілості і необгрунтованої критики... Наукові дискусії підмінялися «проробками», розгроми цілих груп істориків та історичних установ, пред'явленням політичних обвинувачень»².

Серед численних обвинувачень, які було пред'явлено В. П. Бузескулу у присвяченій йому доповіді, можна прийняти лише одно, а саме: говорячи про його історіографічні роботи, доповідач правильно відзначив, що «всі історики у Бузескула... відірвані від суспільного середовища, від політичної обстановки, від класової боротьби»³. Хоча це формулювання занадто категоричне, бо іноді у своїх роботах В. П. Бузескул враховував суспільно-політичні моменти, в принципі в ньому багато правильного. Інші ж обвинувачення не тільки несправедливі, але свідчать про те, що сьогодні ми сприймаємо багато положень В. П. Бузескула і відкидаємо те, що говорили його критики.

Безперечно, В. П. Бузескул у переважній більшості своїх робіт, виключаючи деякі, на яких позначився вплив марксизму, виступає як історик буржуазно-ліберального напрямку, але називати його «типовим представником промислової буржуазії»⁴ можна було тільки з позицій вульгарного соціологізму. Не дуже переконливі докори в тому, що В. П. Бузескул закликав історичну науку бути об'єктивною. Звичайно, він мав свої уявлення про об'єктивність, але його заклик, щоб наука служила людству, а не прислужувалася, і сьогодні не втратив своєї актуальності і важливості. Для В. П. Бузескула об'єктивність була синонімом чесності, точності й сумлінності. Навряд чи можна заперечувати, що ці компоненти необхідні для історика.

Деякі з пред'явлених в той час обвинувачень вражають своєю безпідставністю. Йому приписували войовничий націоналізм тільки через те, що він бачив у пангерманізмі одно з ідейних джерел німецької агресії. Весь наступний хід подій показав цілковиту правоту В. П. Бузескула в цьому питанні: адже німецький фашизм в ідейному відношенні — це

¹ Очерки по истории исторической науки в СССР, т. IV, Изд-во «Наука», М., 1966, стор. 158.

² Там же, стор. 162.

³ «Історик-марксист», т. 21, 1931, стор. 76.

⁴ Там же, стор. 71.

тільки дальший розвиток пангерманізму. Закиди В. П. Бузескулу в тому, що він високо ставив досягнення російської історичної науки, — яскравий показник панівного в той період національного нігілізму. Навіть абсолютно безспірне твердження В. П. Бузескула, що вивчення соціально-економічної історії не дає права вважати П. Г. Виноградова марксистом, що він не був ним, викликало у доповідача неприязну іронію¹.

У наші дні, коли радянська історична наука, давно позбувшись багатьох своїх дитячих хвороб, упевнено крокує вперед, можна і треба дати справедливу оцінку видатному вченому, до праць якого ми ще довго будемо звертатися. Не кажучи вже про його заслуги в дослідженні античності, треба визнати, що він вніс серйозний і корисний вклад у вивчення середньовічної історіографії, особливо російської.

¹ «Историк-марксист», т. 21, 1931, стор. 76.

ВИВЧЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ГУСИТСЬКОГО РУХУ

А. І. Митряєв

Дослідження з історії гуситського руху становлять зараз уже окрему і досить значну групу історичних праць, створених радянськими істориками протягом півстолітнього розвитку нашої соціалістичної країни. Але ці праці радянських вчених ще не стали предметом історіографічного дослідження. Обсяг даної статті не дозволяє хоча б коротко оглянути усі аспекти дослідницької роботи радянських гуситознавців. Тому ми зосереджуємо увагу лише на висвітленні питання про вивчення в радянській історіографії проблем соціально-економічних передумов гуситського руху, бо саме ці проблеми займають зараз в дослідженнях радянських вчених з історії передгуситської та гуситської доби провідне місце.

На соціально-економічні корені гусизму вперше у науці вказав один із засновників наукового комунізму Фрідріх Енгельс¹. Але цей матеріалістичний висновок, який вже у середині минулого століття відкривав шлях до дійсно наукового розуміння історії гуситської епохи, не могла, звичайно, сприйняти класово ворожа марксистська ідеалістична буржуазна історіографія. Сам же Ф. Енгельс не займався безпосередньо дослідженням історії гуситського руху. Проблема соціально-економічних передумов гусизму не стала предметом марксистських досліджень і протягом перших десятиліть розвитку радянської історичної науки. У той час ще не вистачало кваліфікованих марксистських кадрів, які досконало володіли б не тільки діалектичним методом, але й професійними навичками у роботі з середньовічними історичними джерелами. Тому зовсім не дивно, що переважна більшість з них зосереджується навколо розробки теоретичних питань марксистської історичної науки та актуальної проблематики нової і новітньої історії². У галузі ж історії середніх віків протягом 20-х та й початку 30-х років панівне становище посідали представники старої дореволюційної професури³. До цієї групи російських медієвістів належів і видатний знавець аграрної історії середньовічної Чехії професор Антон Микитович Ясинський.

Ще у дореволюційні роки А. Ясинський завершує цілу низку досліджень, в яких не тільки досить переконливо спростовує пануючі у тогочасній історіографії хибні погляди на нібито цілковиту залежність соціально-економічного розвитку Чехії від німецького впливу, а й висуває свою оригінальну концепцію про самобутній характер феодалізації чеського суспільства внаслідок розкладу первісних форм общинної організації чеського народу, які виступають у нього під назвою «колек-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 344—345.

² Е. А. Косминский. Основные проблемы западноевропейского феодализма в советской исторической «науке». В кн.: «Десятый международный конгресс историков в Риме», М., 1956.

³ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 590.

тивних форм побуту» та «земського устрою»¹. І хоча в розумінні суті цього процесу А. Ясинський не зміг вийти за межі ідеалістичних уявлень історико-юридичної школи, все ж конкретно-історичний зміст його творів, основу якого становить добре аргументоване джерелами зображення фактичної сторони соціальних явищ у житті чеського народу протягом Х—ХІІІ століть, відкривав нові шляхи у вивченні аграрної історії, середньовічної Чехії і зокрема в дослідженні соціально-економічних передумов гуситського руху. До вивчення питань, безпосередньо пов'язаних з цією проблемою, і звертається А. Ясинський вже в роки Радянської влади, створивши протягом 20-х років декілька праць з соціально-економічної історії передгуситської Чехії: у 1924 р. виходить стаття «Походження та природа чеських поземельних одиниць»², через два роки публікується джерелознавське дослідження «Поземельний опис Градищенського монастиря. Досвід вивчення пам'ятника аграрної історії Чехії»³ і, нарешті, у 1929 р. А. Ясинський завершує своє найбільш значне дослідження цього часу «Емфітевзис та перебір полів в середньовічній Чехії»⁴. Вже перелік цих праць з достатньою ясністю свідчить, що А. Ясинський обмежує коло своїх наукових інтересів дослідженням окремих дрібних питань з аграрної історії передгуситської Чехії. Розглядаючи ці питання, А. Ясинський наводить додаткові аргументи на користь висунутої ним ще у дореволюційні часи концепції про самобутній характер феодалізації Чехії, а також виступає проти поширених у буржуазній історіографії і активно пропагованих у 20-х роках реакційним істориком Й. Пекаржем тверджень про нібито благодійний вплив на долю чеського народу німецької колонізації та права⁵, показуючи, що цей процес насправді проходить «шляхом здириств та утиску селянської маси»⁶.

Дослідження А. Ясинського збагатили наші знання з соціально-економічної історії середньовічної Чехії і значною мірою, як відзначають сучасні історики-марксистів⁷, допомогли наступному поколінню вчених у розробці аграрної історії Чехії та вивченні соціально-економічних передумов гуситського руху. Але А. Ясинський, справедливо відмічаючи тенденцію до погіршення матеріального становища та посилення експлуатації чеського селянства у передгуситській Чехії, все ж не зміг через обмеженість властивих для нього елементів формально-юридичного підходу до аналізу джерел та оцінки історичного процесу всебічно розкрити причини цього соціального явища. Більше того, він впадає у суперечність: з одного боку, він відмітає тезу реакційної історіографії про вирішальний вплив німецького права на характер соціально-економічного розвитку середньовічної Чехії, а з другого боку, перебільшує значення юридичних норм, вбачаючи, наприклад, у факті витіснення земського права правом емфітевзису головну причину соціально-економічних змін у чеському суспільстві напередодні гуситської епохи. Щоб якось уникнути цієї суперечності, він відмовляється в останніх працях

¹ А. Н. Ясинский. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века, т. I. Основы социального строя чешского народа в эпоху господства обычного права. Юрьев, 1901.

² «Научные известия Смоленского госуниверситета», т. II, 1924.

³ Труды Белорусского государственного университета, т. XII, 1926.

⁴ «Ученые записки Института истории РАНИОН», т. III, М., 1929.

⁵ J. Rekař. Zička a jeho doba, d. I, Praha, 1927, стор. 190.

⁶ А. Н. Ясинский. Названа работа, стор. 198.

⁷ Ю. Ф. Иванов. А. Н. Ясинский как историк Чехии, «Вопросы истории славян». Вып. 2, Воронеж, 1966, стор. 256; Б. Т. Рубцов. Исследования по аграрной истории Чехии XIV—начало XV в., М., 1963, стор. 12, 19; F. Graus. Dejiny venkovského lidu v Cechách v době předhusitské, d. I, Praha, 1953, стор. 580, 598.

від вживання терміну «німецьке право» і говорить лише про право емфітевзису¹. Але це, звичайно, мало що змінює. Залишаючись на позиціях ідеалістичної методології, А. Ясинський не міг зрозуміти дійсної діалектики взаємодії економічної бази з юридично-правовою надбудовою і, змішуючи причини з наслідками, виявився неспроможним пояснити соціально-економічну обумовленість процесу зростання експлуатації чеського селянства і пов'язати його з загостренням класових суперечностей та вибухом гуситського революційного руху.

Не могли зрозуміти соціальної природи гусизму й інші буржуазні вчені, що, як і А. Ясинський, останній період свого життя працювали в радянській історичній науці². Правда, ніхто з них спеціально не займався дослідженням соціально-економічних передумов гусизму, однак у своїх загальних працях, торкаючись у тому чи іншому зв'язку проблем його історії, вони говорять про наявність у гуситському русі соціально-економічного фактора, а не визнають за ним вирішального значення, віддаючи кінець кінцем перевагу релігійно-моральним та національно-політичним проявам і мотивам.

Тільки ті вчені, які вже були до деякої міри обізнані з марксизмом, виступили у 20-х роках з науково-популярними працями, в яких спробували дати, хоч ще і в загальній формі, обґрунтування соціально-економічних передумов гуситського руху. Найбільш вдало це зроблено було О. К. Дживілеговим, який у книзі про селянські рухи на Заході розкриває соціальні підвалини гусизму, як антифеодального руху³. В інших же працях цього часу антифеодальний зміст гуситського революційного руху дещо відступає на другий план, тому що автори їх, захоплюючись поширеною у 20-х роках серед радянських істориків помилковою концепцією про так званий торговий капіталізм, як особливу формацію епохи пізнього середньовіччя, вбачали головний зміст соціально-економічного розвитку гуситської епохи у зростанні сильного торговельно-капіталістичного класу⁴. Подібні помилки можна пояснити насамперед тим, що автори таких популярних праць не були спеціалістами у галузі історії гуситського руху, до того ж вони на той час ще не оволоділи як слід марксистсько-ленінською методологією.

Лише у 30-х роках з остаточною перемогою у радянській історичній науці марксизму-ленізму та створенням наукових центрів слов'язознавства, де з кінця 30-х років розпочалось вивчення гуситської епохи, відкриваються сприятливі перспективи для дослідження соціально-економічних передумов гуситського руху. У той же час в одному з розділів вузівського підручника з історії середніх віків визначний радянський медієвіст Є. О. Косминський дав стисле, але послідовне марксистське тлумачення основних питань цієї проблеми⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни на перший план при висвітленні історії гусизму цілком закономірно виступають питання історії національно-визвольних війн, які вели гусити протягом майже п'ятнадцяти років.

Тільки після перемоги над фашизмом, коли у радянській історичній науці було розпочато підготовку спеціалістів з соціально-економічної

¹ А. Н. Ясинский. Названа работа, стор. 198.

² М. К. Любавский. История западных славян, М., 1918, стор. 120; Р. Ю. Виппер. История средних веков, М., 1922, стор. 124; А. Свечин. Эволюция военного искусства, т. I, М., 1927, стор. 128.

³ А. К. Дживилегов. Крестьянские движения на Западе, М., 1923, стор. 76—82.

⁴ П. Кушнер (Кнышев). Очерки развития общественных формаций, М., 1926; В. П. Волгин. История социалистических идей, ч. I, Харків, 1930, стор. 72—94; С. Г. Лозинский. История папства, М., 1934, стор. 144—145.

⁵ История средних веков. Учебник для исторических факультетов университетов под ред. Е. О. Косминского, т. I, М., 1938.

історії середньовічної Чехії та створились умови для наукових контактів з істориками народно-демократичної Чехословаччини, з'явилась можливість розгорнути науково-дослідницьку розробку питань, пов'язаних з соціально-економічними передумовами гуситського руху. Необхідність такої роботи зумовлювалась не тільки потребами створення марксистської історії гуситської епохи, щоб задовольнити зростаючий науковий та громадський інтерес до неї, але і потребами боротьби з реакційними представниками буржуазного гуситознавства, які за останні півстоліття все частіше і частіше стали спрямовувати вістря своїх досліджень проти марксистського розуміння соціальної природи та класового характеру гуситського руху. Так, один із самих реакційних гуситознавців Й. Пекарж писав, що чим більше історіографія буде звертатись при вивченні гусизму до соціальних та економічних передумов, тим більше вона буде допускати помилок, бо не може бути й мови, продовжує він далі, про те, щоб гуситський рух «виник з-за соціального або ж економічного гноблення»¹. Протягом 20-х та 30-х років сам Й. Пекарж та його послідовники створили низку солідних обсягом праць, в яких намагалися, вдаючись і до фальсифікації², довести, що гуситський рух виник не внаслідок закономірного розвитку соціальних протиріч, а чисто випадково, лише під впливом невірно зрозумілих «наївною слов'янською душею» чужих для чехів західних ідей³.

Марксистська концепція історії гуситського руху була до кінця 40-х років представлена лише декількома невеличкими брошурами та розділами учбових посібників. Отже, створення марксистських науково-дослідницьких праць з історії гуситського руху, насамперед дослідження проблеми соціально-економічних передумов гусизму, стало одним із особливо актуальних завдань марксистсько-ленінської історичної науки.

У радянській історіографії найбільш інтенсивно розроблявся (головним чином зусиллям Ю. Ф. Іванова та особливо Б. Т. Рубцова) один з найважливіших аспектів цієї проблеми — питання розвитку аграрних відносин у чеському селі передгуситської доби. Б. Рубцов ще у студентські роки публікує в одному із збірників свою першу наукову розвідку «Чехія напередодні гуситського руху»⁴. У 1953 р. він захищає кандидатську дисертацію, яка вже цілком присвячується дослідженню еволюції феодальної ренти у Чехії XIV та початку XV ст. Наслідки дослідницької роботи Б. Рубцова були згодом викладені у деяких статтях та монографіях. Продовжуючи вивчення цієї проблематики, він опублікував у 1963 р. узагальнююче дослідження з аграрної історії передгуситської Чехії⁵, за яке йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук.

Згадані праці Б. Рубцова з погляду висвітлення в них спеціальних питань аграрного розвитку Чехії XIV та початку XV ст. вже розглядались у рецензіях Ф. Грауса і Р. Нового⁶, М. Барга та Ю. Іванова⁷.

¹ J. Pečár. Op. cit., стор. 189—190.

² J. Pácha. Pečár a pekařovština v českém dějepisectví, Praha, 1951.

³ V. Chaloupecký. Selská otázka v husitství, Bratislava, 1926, стор. 21.

⁴ Труды Одесского госуниверситета, т. XII, вып. I, Одесса, 1953.

⁵ Б. Т. Рубцов. Усиление феодальной эксплуатации в Чехии накануне Великой крестьянской войны XV в. «Вопросы истории», 1954, № 12; Його ж. Эволюция феодальной ренты в Чехии и ее влияние на ухудшение положения крестьянства накануне Великой крестьянской войны XV века. «Краткие сообщения института славяноведения» (далі «КСИС»), вып. 14, М., 1955; Його ж. Гуситские войны. М., 1955, стор. 7—82; Його ж. Эволюция феодальной ренты в Чехии XIV—нач. XV в. М., 1958; Його ж. Исследования по аграрной истории Чехии XIV—нач. XV в. М., 1963.

⁶ Československý časopis historický (далі «ССН»). Roč. III, 1955, п. 2, стор. 355; Roč. VII, 1959, п. 2, стор. 301—303; Roč. XII, 1964, п. 4, стор. 541—545.

⁷ «Вопросы истории», 1958, № 10, стор. 208—213; 1964, № 5, стор. 133—137.

В одній із статей¹ останнього говориться і про основні моменти дискусії, яка виникла між Ф. Граусом і Р. Новим, з одного боку, та Б. Рубцовим², з другого, з приводу неоднакового тлумачення ними окремих питань цієї проблеми. Отже, нам залишається приєднатись до високої оцінки, яка була дана спеціалістами з аграрної історії розглядуваним дослідженням Б. Рубцова і звернути лише увагу на значення, яке ці дослідження мають у ствердженні марксистського розуміння соціально-економічних передумов гуситського руху.

Найбільший інтерес становлять ті частини досліджень Б. Рубцова, в яких він розкриває процес погіршення становища та посилення експлуатації чеського селянства наприкінці XIV та на початку XV століть. Про деякі прояви названого процесу, як відомо, писав ще А. Ясинський, але це були лише окремі спостереження на основі розрізненого матеріалу, що стосувався небагатьох районів Чехії. Б. Рубцов же ставить собі за мету провести дослідження не на окремих, хоча б і типових прикладах, а на основі зіставлення та розробки всього матеріалу, який міститься у джерелах і насамперед у поземельних описах (так званих чеських урбаріях XIV та початку XV століть). Всебічну оцінку цих джерел Б. Рубцов дає у спеціальному дослідженні³. Наслідки ж вивчення змісту урбаріїв були викладені у вищезгаданих працях Б. Рубцова. Відомий сучасний чехословацький знавець джерел з аграрної історії Чехії, який, до речі, не у всьому згоден з Б. Рубцовим щодо оцінки урбаріїв як джерела, все ж називає його монографію «Еволюція феодальної ренти у Чехії XIV — поч. XV ст.» «самим широким і сумлінним розглядом наших (чеських. — А. М.) урбаріїв взагалі»⁴. Ще ширше коло джерел використовує Б. Рубцов, працюючи над створенням останньої праці. По всіх доступних йому джерелах Б. Рубцов вивчає матеріал, який стосується понад півтори тисячі населених пунктів, розкиданих по всій території чеської середньовічної держави. Це, безумовно, дає дослідникові право судити про характер соціального розвитку не тільки окремих районів, але й країни в цілому. Крім того, дослідження урбаріїв, які описують одні і ті ж володіння в 60—90-х роках XIV ст. та у першому десятиріччі XV ст., відкривало можливість простежити еволюцію аграрних відносин у Чехії протягом півстоліття, що передувало гуситському рухові. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію та методи аграрно-історичних досліджень, які були розроблені у радянській медієвістиці, Б. Рубцов приходить, одночасно і незалежно від чехословацьких дослідників цього питання, до дуже важливих з точки зору вивчення соціально-економічних передумов гуситського руху спостережень та висновків.

Всупереч буржуазним дослідникам, зокрема А. Ясинському, які надавали вирішального значення у суспільному житті чеського народу юридично-правовим нормам, Б. Рубцов показує, що найбільш істотними рисами соціально-економічної еволюції чеського села передгуситської доби було зростання продуктивних сил, товарного виробництва та то-

¹ Ю. Ф. Иванов. Некоторые проблемы аграрного развития Чехии XIV—начала XV в. в современной историографии. «Средние века», вып. 28, М., 1965.

² «СЧН». Roč. VII, 1959, п. 2, стор. 301—303; В. Т. Рубцов. К otázce některých zvláštností vývoje feudální renty v Cechách ve 14 a na počátku 15 století. «СЧН», Roč. VIII, 1960, п. 6; R. Nový. Struktura feudální renty v předhusitských Cechách. «СЧН», Roč. IX, 1961, п. 1, стор. 61; В. Т. Рубцов. Dopis redakci. «СЧН». Poč. IX, 1961, п. 6, стор. 927.

³ Б. Т. Рубцов. Ценный источник по аграрной истории Чехии накануне Великой крестьянской войны XV в. «Ученые записки института славяноведения» (далі «УЗИС»), т. XI, 1955.

⁴ «СЧН», Roč. VII, 1959, п. 2, стор. 301.

варно-грошових відносин. Дослідник також розкриває, що в умовах феодалізму ці зміни у економічному житті не могли не привести до посилення ступеня експлуатації чеського селянства, незалежно від форм її прояву. Дослідження Б. Рубцова не залишає ніяких сумнівів у тому, що основною формою експлуатації з розвитком товарно-грошових відносин у Чехії стає грошова рента, яка поширюється внаслідок комутації усіх інших форм феодальних повинностей. «Навіть у тих феодальних володіннях, де питома вага відробітної ренти була найбільш високою,— пише Б. Рубцов,— грошові платежі переважають»¹. Одночасно він переконливо доводить, що перехід до грошової ренти не був звичайною заміною одного виду ренти іншим, а супроводжувався абсолютним збільшенням суми селянських платежів. Підрахунки, зроблені ним, свідчать, що за 30—40 років, які передували вибуху гуситського руху, розмір лише одного чиншу виріс у півтора-два рази, причому зростає не тільки його абсолютна величина, а й реальне значення². Не можна не погодитись з Б. Рубцовим і тоді, коли він ставить поглиблення майнового розшарування серед феодально-залежного селянства у зв'язок з розповсюдженням грошової ренти та збільшенням її розмірів. Південні райони чеських земель і стали, на думку дослідника, центром найбільш масового руху селянсько-плебейських мас саме тому, що там процес зубожіння селянства відбувався найбільш інтенсивно. Відзначаючи факт абсолютного переважання грошової ренти, Б. Рубцов разом з тим виявляє у деяких володіннях, насамперед у припразькому районі, тенденцію до збільшення, майже на 50%, долі відробітної ренти та констатує нерідкі прояви абсолютного зростання її розміру. Все це дало Б. Рубцову повну підставу говорити про зростання у передгуситській Чехії феодальної реакції, суть якої, незалежно від форми її прояву, полягала у посиленні експлуатації, що й стало головною причиною обурення селянства та його активної участі у гуситському русі. До аналогічних висновків приходить і Ф. Граус, який у вже згаданій рецензії писав з приводу цього: «З радістю можу констатувати, що з Б. Т. Рубцовим згоден у всіх основних питаннях»³.

Це ж саме міг би сказати й радянський вчений Ю. Ф. Іванов. Правда, перше його дослідження з аграрної історії середньовічної Чехії — кандидатська дисертація, яку він захистив на рік пізніше від Б. Рубцова, не охоплює початку XV ст., але все ж у третьому розділі її йде мова про розвиток аграрних відносин у Чехії XIV ст., зокрема автор піддає гострій критиці тези одного з представників реакційної школи Й. Пекаржа — В. Халоупецького про те, що «німецьке право» стало нібито надійною гарантією від спроб підвищення селянських повинностей з боку землевласників. Ю. Іванов переконливо доводить, що протягом усього XIV ст. всюди по країні спостерігається зворотна картина — безупинне зростання грошової ренти та інших здирств феодалів⁴. Новий матеріал, який свідчить про наступ феодалів і на особисті права чеського селянства, наводить Ю. Іванов також у пізнішому дослідженні⁵.

Таким чином, обґрунтувавши факт зростання феодальної експлуатації селянства у передгуситській Чехії, радянські дослідники разом з своїми колегами з Чехословаччини не тільки зробили дуже важливий

¹ Б. Т. Рубцов. Исследования по аграрной истории Чехии, М., 1963, стор. 355.

² Там же, стор. 238—239.

³ «СН». Роф. VII, 1957, п. 2, стор. 301.

⁴ Ю. Ф. Иванов. Аграрные отношения в Чехии XIII—XIV ст. (автореферат), М., 1954.

⁵ Ю. Ф. Иванов. Проблемы развития чешской деревни XIV—начала XV ст. В сб. «Проблемы экономического и политического развития стран Европы», М., 1964.

крок уперед на шляху науково-дослідницької розробки соціально-економічних передумов гуситського руху, але й завдали нищівного удару по антинаукових твердженнях реакційної історіографії про передгуситську добу як «золотий вік благоденствія чеського селянства»¹, на яких, власне кажучи, і ґрунтувалося заперечення буржуазними гуситознавцями соціальної природи та характеру гуситського руху.

Важливе значення для вивчення соціально-економічних передумов гуситського руху мають і ті праці радянських істориків, які присвячені дослідженню питань історії чеського міста.

Перші кроки в радянській історіографії у дослідженні цієї проблеми були зроблені А. І. Виноградовою. У 1952 р. вона захищає кандидатську дисертацію «Чеське місто XIV та початку XV ст.», а згодом висвітлює деякі питання, про які йшлося у дисертації, в опублікованих у 1955 р. статтях². Вивчаючи особливості соціально-економічного розвитку чеського міста, А. Виноградова звертає особливу увагу на висвітлення питання про роль міської бідноти у суспільному житті чеського міста. Аналіз документів, опублікованих Я. Челаковським, Г. Іречеком та Є. Рослером, дозволив дослідниці виявити не тільки соціальний конфлікт між патриціатом та бюргерством, але й загострення соціальних суперечностей у ремісничих цехах між цеховою верхівкою та низами. Саме це питання старанно замовчувалось у буржуазній історіографії. Подальше погіршення становища цехових низів привело до зближення їх з позацеховою біднотою і до ще більшого загострення соціальних суперечностей у чеському місті на рубежі XV ст., що і стало, на думку А. Виноградової, передумовою гуситського руху.

Дослідженню питання про соціальне та політичне становище бідноти у чеських містах XIV та початку XV ст. присвячується і перший розділ дослідження мінського історика Н. А. Гусакової, яке було опубліковано у 1963 році³. Яскравий матеріал, який наводить дослідниця у цій праці, теж переконливо свідчить про поглиблення процесу зубожіння плебейських мас та загострення соціальних суперечностей між ними і бюргерством напередодні гуситського руху. Дослідження Н. Гусакової показує, що поглиблення соціальних суперечностей викликало повстання празької бідноти 1419 р., яке поклато початок збройній боротьбі гуситів.

Вивчаючи соціальні передумови гусизму, не можна обминути і праць воронізького медієвіста Г. І. Липатнікової, присвячених висвітленню ролі Празького університету в громадському житті Чехії другої половини XIV та поч. XV ст. Завдяки ретельному дослідженню різноманітних джерел, зібраних у багатотомній публікації «*Monumenta historica universitatis Pragensis*», Г. Липатніковій вдається показати взаємозв'язок діяльності Празького університету з суспільно-політичним життям країни. Соціальна обумовленість ідеології викладачів та студентів університету, як доводить дослідниця, пояснюється не тільки тим, що університет опинився у самому вирі соціальної боротьби, але і тим, що він сам стає ареною зіткнення соціальних інтересів. В університеті вчилися і працювали поряд з представниками пануючого класу вихідці з бюргерства і навіть селянства, які не поривали зв'язку з свої-

¹ J. Рекаї. *Op. cit.*, стор. 190.

² А. И. Виноградова. Чешский город в XIV—начале XV в. «КСИС», вып. 14, М., 1955; Ії ж. Чешские цехи в XIV — начале XV в. и социальная борьба внутри них. «УЗИС», т. XI, М., 1955.

³ Н. А. Гусакова. Из истории борьбы плебейской оппозиции против феодально-католической реакции в начале гуситского движения, Минск, 1963, стор. 8—28.

ми станами і могли ідеологічно обґрунтувати соціальні інтереси станів суспільства, з якими вони були пов'язані. Навіть гостра боротьба, яка точилась в університеті між чеською та німецькою «націями», мала, на думку Г. Липатнікової, соціальні підвалини. До таких важливих висновків Г. Липатнікова змогла прийти внаслідок дослідження тих сторін університетського життя, які звичайно обминали буржуазні дослідники, і насамперед внаслідок вивчення соціальної структури університету та ставлення його колективу до суспільних явищ передгуситської доби. Висвітленню цих питань були присвячені третій розділ її кандидатської дисертації, стаття та доповідь на науковій конференції у Великих Луках¹.

Кожна з розглянутих нами робіт радянських вчених сприяла також підвищенню наукового рівня висвітлення питань соціально-економічних передумов гуситського руху в учбових посібниках, науково-популярній літературі та загальноісторичних працях.

Таким чином, дослідження радянських істориків з питань соціально-економічного розвитку передгуситської Чехії, які в основних висновках аналогічні з висновками сучасних чехословацьких дослідників цієї проблеми, розкривають, на основі значного та достовірного фактичного матеріалу, взятого із великої кількості джерел, що причини виникнення гуситського руху полягають насамперед у зростанні соціального гніту та загостренні класових суперечностей. Отже, роботи радянських і чеських вчених внесли вже певний вклад у дослідницьке обґрунтування марксистської концепції історії гуситського руху і підтверджують цілковиту правильність марксистського розуміння соціальної природи гусизму, підриваючи разом з тим підвалини ідеалістичних уявлень про причини гуситського руху, що відстоюються до цього часу навіть тими буржуазними гуситознавцями, які, подібно до сучасного історика із США Ф. Гейманна², визнають наявність у гусизмі соціального фактора.

Однак проведені радянською історіографією та історичною наукою соціалістичних країн дослідження не вичерпують усіх аспектів, пов'язаних з вивченням соціально-економічних передумов гуситського руху. Поза увагою дослідників поки що залишаються такі важливі для розуміння причин виникнення гусизму питання, як німецька колонізація, становище дрібного феодального землеволодіння, економічні взаємовідносини між містом і селом, зв'язок сільського господарства з ринком, економічна діяльність церкви і деякі інші. Недостатня дослідженість цих питань безперечно заважає виробити в марксистській історіографії єдиний погляд щодо загальної оцінки соціально-економічного розвитку Чехії у XIV та поч. XV століть. Поки що радянські та чехословацькі гуситознавці по-різному тлумачать це питання. Чехословацькі дослідники Й. Мацек, Ф. Граус та Р. Калівода схильні бачити у тих соціально-економічних зрушеннях, які виявляються у Чехії напередодні гуситського руху, прояв загальної кризи феодалізму³. У той же час радянські історики вважають, що мова може йти лише про кризу натурального господарства та розвиток товарно-грошових відносин у межах

¹ Г. И. Липатникова. К вопросу о социальном составе студентов Пражского университета в конце XIV—нач. XV в. «УЗИС», т. XV, М., 1957; Ії ж. Пражский университет в начале XV в., в кн.: «Вторая межвузовская конференция по истории славянских стран. Тезисы докладов». Великие Луки, 1964.

² F. G. Heymann. John Žižka and the Hussite Revolution. Princeton, 1955, стор. 49, 477.

³ J. Mašek. Tábor v husitském revolučním hnutí, d. 1, Praha, 1952, стор. 39—55; F. Graus. Krize feudalismu ve 14 stol. «Sborník historický», I. Praha, 1953; R. Kalivoda. Husitská ideologie. Praha, 1961, стор. 15—149.

феодалного способу виробництва¹. Ця точка зору радянських вчених підтримується і відомим польським гуситознавцем Є. Малечинською². Розглянуті нами дослідження теж свідчать, що загострення соціальних протиріч було обумовлене розвитком самої феодалної формації. Та жодному чехословацькому дослідникові до цього часу теж не вдалося виявити у чеському суспільстві передгуситської доби якихось-то нових відносин, які б виходили за межі феодалного способу виробництва і суперечили йому.

Зрозуміло, що остаточне вирішення цього питання залежить від результатів дослідження усіх сторін соціально-економічного розвитку Чехії напередодні гуситського руху, взятих у їх взаємодії та обумовленості. Створенню такого узагальнюючого дослідження певною мірою можуть сприяти і розглянуті у цій статті праці радянських істориків.

¹ П. И. Резонов, Г. Э. Санчук, А. И. Озолин. Гуситское революционное движение в новых работах чехословацких историков. «Вопросы истории», 1954, № 10; А. И. Озолин. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962, стор. 65—67 та особливо Ю. Ф. Иванов. К истории предгуситской Чехии. «Вопросы истории», 1967, № 2.

² E. Maleczyńska. Ruch husycki w Czechach i w Polsce. Warszawa, 1959, стор. 19—89.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГЕНУЕЗЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XIII—XV ст.

В. В. Бадян

Генуезька феодальна колонізація Північного Причорномор'я — складова частина європейської торгово-колоніальної експансії на Сході в середні віки.

Вивчення цієї проблеми почалося з XVIII ст., з часу так званого Східного питання і особливо включення Північного Причорномор'я до складу Росії. Дореволюційна історіографія присвятила їй значну за кількістю літературу, в якій вона розглядалася з ідеалістичних позицій (Г. З. Байер, К. Габліц, С. Сестренцевич-Богуш, Н. Надеждин, Н. Мурзакевич, В. Юргевич, Ф. Брун, М. Ковалевський, Л. Коллі та ін.).

Після перемоги Великого Жовтня у вивченні проблеми настав якісно новий етап. Радянська історіографія, озброєна марксистсько-ленінською методологією, вносить у її дослідження багато цінного і принципово нового.

У даній статті розглядаються найважливіші етапи у вивченні генуезької колонізації радянськими дослідниками.

Радянська історіографія цієї теми може бути розділена на три періоди: 1. Від початку 20-х до середини 30-х років; 2. Від середини 30-х до середини 50-х років; 3. Від середини 50-х років до цього часу.

До середини 20-х років генуезька колонізація Північного Причорномор'я в основному вивчалася в Академії історії матеріальної культури, створеній у 1919 р. з ініціативи В. І. Леніна, замість старої Археологічної комісії. Одним із спеціальних завдань відділу Академії, що вивчав середньовічну культуру, було дослідження теми: «Генуезькі пам'ятники Криму», яку опрацьовувала спеціаліст з питань джерелознавства та середньовічної епіграфіки О. Ч. Скржинська (Ленінград). У 1920—1925 рр. вона здійснила ряд досліджень з питань історії генуезьких колоній, генуезького джерелознавства та епіграфіки, з якими наукова громадськість була ознайомлена на засіданнях відділу¹.

У другій половині 20-х років з'являються перші наукові публікації, пожвавлюється дослідницька робота в інших містах (Москва, Київ, Сімферополь). У 1926 р. опубліковано тези двох доповідей Скржинської про генуезькі пам'ятники м. Судака, прочитаних нею на 1-й конференції археологів СРСР у м. Керчі. Одна з них присвячена розгляду, новому читанню та ряду нових догадок щодо кримської генуезької епіграфіки, а в другій старанно аналізуються судацькі укріплення, що являють, на думку автора, цілком італійську фортецю найпростішого взірця². Ці доповіді викликали жваву дискусію. В тому ж році вийшов ряд праць про генуезькі пам'ятники Криму, що містять інші положення. Так, Н. Протасов, прихильник культурного взаємовпливу, вважає, що

¹ Див. зб. «Seminarium Kondakovianum», 1, Prague, 1927, стор. 323.

² Е. Ч. Скржинская. Латинские надписи из генуезских колоний в Крыму. Тезисы. «Бюллетень конференции археологов в Керчи», Керчь, 1926, № 2, стор. 2; Судака — памятник западного средневековья в Крыму. Тезисы. «Бюллетень», № 3, стор. 5.

судацька фортеця не є чистим зразком західноєвропейської архітектури, а являє собою асиміляцію культурних форм Італії, Візантії та народів Сходу¹. О. Новицький, уточнюючи час зведення фортечних споруд Кафи — столиці чорноморських колоній Генуї, виправляє висновки до-революційних дослідників².

Пізніше почали опрацьовуватись і інші теми. У 1927 р. опублікована стаття М. Ернста, що висвітлює історичні події часів генуезької колонізації Криму. Зіставляючи дані руських (в основному Кримської посольської книги) і генуезьких джерел, автор розглядає питання про тісну русько-кафську торгівлю наприкінці XV ст. і з'ясував її значення для обох контрагентів³.

Згадуваних у джерелах того часу козаків, учасників московсько-кафського торгового конфлікту, Ернст вважає представниками тюркських народностей⁴.

З середини 20-х років Академія історії матеріальної культури встановила контакти з деякими зарубіжними організаціями (Лігурійським історичним товариством тощо), і з другої половини 20-х років радянські роботи по генуезькій колонізації виходять на міжнародну арену. В 1928 р. в Італії видана праця Скржинської, яка являла собою перше в науці вичерпне критичне зведення генуезької епіграфіки Криму, широко прокоментоване у відповідності з даними писемних джерел⁵. У роботі вміщено історико-археологічний нарис генуезьких колоній у Криму, в якому зібрано узагальнений матеріал італійських джерел, що сприяло кращому осмисленню коментованого епіграфічного матеріалу⁶.

З кінця 20-х до середини 30-х років не публікувалось жодної спеціальної роботи, крім матеріалів про проведені вперше тільки в радянський час (1926—1936) археологічні дослідження генуезьких пам'яток Криму та Приазов'я (Ю. В. Готьє, Н. Д. Протасов, В. В. Данилевський, Б. В. Лунін та ін.).

В цілому ж історіографія генуезької колонізації Північного Причорномор'я до середини 30-х років обмежувалася історико-археологічними та культурно-історичними питаннями, майже не приділяючи уваги соціально-економічним темам, і робила перші кроки у переоцінці буржуазних поглядів.

Друга половина 30-х років характеризується зміною тематики, розробкою соціально-економічних проблем на основі марксистської теорії. Важливу роль у цьому відіграли партійно-урядові постанови 1934—1936 рр., які висунули завдання тісного зв'язку в дослідницькій роботі

¹ Н. Д. Протасов. Памятники Судака. «Крым», М., 1926, № 2.

² О. Новицький. Кафа. «Україна», Київ, 1926, кн. 4, стор. 35—39.

³ Н. Л. Эрнст. Конфликт Ивана III с генуезской Кафой (К истории московско-крымской торговли и происхождения казачества). — «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», т. 1 (58), Симферополь, 1927, стор. 167—180. (див. стор. 176).

⁴ Н. Л. Эрнст. Вказ. твір., стор. 171—172; аналогічної думки дотримуються сучасні дослідники історії козацтва. Див.: В. Голобуцький. Gunter Stökl. Die Entstehung des Kosakentums. Мюнхен, 1953, (рецензія), «Вопросы истории», 1957, № 2, стор. 173.

⁵ E. Skrzinska. Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée. (Theodosie, Soudak, Balaklava) — «Atti della società Ligure di storia patria», v. 56, Genova, 1928. Ця цінна узагальнююча праця вигідно відрізняється від попередніх праць буржуазних дослідників (генуезьких — Белграно, Ремондіні і російських — Юргевича, Ретовського та ін.), які є лише частковими дослідженнями матеріалу і не відповідають методиці сучасної науки.

⁶ E. Skrzinska. Вказ. твір., стор. 5—27; дещо пізніше автор опублікував окремий нарис з історії генуезьких колоній у Криму: E. Skrzinska. Le colonie genovesi in Crimea. — «L'Europa Orientale», Roma, 1934, p. 113—151.

марксистсько-ленінського історизму і фактичного матеріалу. В 1935 р. вийшла монографія В. Сироечковського «Гости-сурожане», присвячена московсько-кримській торгівлі XIV—XVI ст., в якій автор, спираючись на численні російські джерела, головним чином літописи, розглядає питання про торгівлю з італійськими колоніями. На відміну від тієї частини дореволюційної історіографії, що слідом за Ключевським ігнорувала роль торгівлі зі Сходом у російській історії, Сироечковський вважає, що ранній розквіт московської торгівлі визначили не західні, а південно-східні зв'язки¹. Широкий розмах південної торгівлі наприкінці XV ст. був, на думку автора (аналогічну думці М. Ернста), результатом зміцнення давніх зв'язків з генуезькою Кафою². Проте Сироечковським тема висвітлена неповно, він не зумів в'яснити й походження самого терміну «Сурожане». До того ж «занадто велика обережність у висновках інколи зводить нанівець всю цінну роботу, виконану автором»³.

У нарисах І. Бабкова, опублікованих наприкінці 30-х років, на основі вивчення конкретного матеріалу порушується питання про роль у житті генуезької Кафи вірменського населення — однієї з найзначніших етнічних груп південно-східного Криму того часу⁴. На основі даних, здобутих автором за методом Ф. Шамполіона при дослідженні середньовічної вірменської епіграфіки, Бабков, виправляючи помилкові погляди, що стали традиційними в буржуазній літературі по-новому трактує питання про час колонізаційного руху вірмен у Крим, відносячи його до періоду генуезької колонізації⁵.

Статті Є. Зевакіна і Н. Пенчко, що з'явилися на рубежі 30—40 рр., були першою спробою з марксистських позицій проаналізувати широке коло соціально-економічних питань історії генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї і гостру класову боротьбу, яка відбувалася в них⁶. У цих роботах, на основі головним чином італійських джерел, розглядаються колонізація на Західному Кавказі і складні соціальні відносини другої половини XV ст. у кримських колоніях, особливо в Кафі⁷. Автори вперше роблять спробу аналізу соціальних відносин не тільки міста, але й феодального села в районі кримської колонізації⁸.

Незважаючи на невірність і спірність ряду положень, висунутих авторами⁹, їх праці є значним кроком уперед, бо вони поставили ряд нових проблем, що стали предметом дальших досліджень радянських істориків. Докорінна відмінність їх від досліджень буржуазної історіографії полягає в розгляді питань внутрішнього розвитку колоній. Деякий схематизм викладу, зміщення історичної перспективи при аргументації окремих положень та інші їх недоліки пояснюються нерозробленістю багатьох питань теми, обмеженістю рамок статей та недостатньою досконалістю методики.

¹ В. Е. Сироечковский, Гости-сурожане, ОГИЗ, М., 1935, стор. 9.

² Там же, стор. 40.

³ М. Н. Тихомиров. Средневековая Москва в XIV—XV вв. Изд-во Моск. ун-та, М., 1957, стор. 157.

⁴ И. И. Бабков. Очерки по исторической и культурной географии Крыма, ч. 1—2, «Известия Всесоюзного Географического общества», т. 71, 1939, вып. 7, стор. 1043—1049; вып. 9, стор. 1383—1385.

⁵ И. И. Бабков. Указ. твір., ч. 2, «Известия ВГО», вып. 9, стор. 1385.

⁶ С. А. Секиринский и Л. И. Блохина. Достижения советской науки в изучении древнего и средневекового Крыма. «Известия Крымпединститута», т. 28, Симферополь, 1957, стор. 254.

⁷ Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII—XV вв. «Исторические записки» («ИЗ»), 1938, № 3, стор. 72—129; Из истории социальных отношений в генуезских колониях Северного Причерноморья в XV в., «ИЗ», 1940, № 7, стор. 3—33.

⁸ Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко. Указ. твір. «ИЗ», 1940, № 7, стор. 12—14.

⁹ Наприклад, про три типи колоній тощо.

Історія європейського феодального колоніалізму нерозривно зв'язана з проблемою італійської торгово-колоніальної експансії у межах Візантії та її периферійних володінь, в тому числі в Чорноморському басейні. Ця проблема вперше дістала відображення в другій половині 40-х років у працях О. Скржинської, присвячених впливу ролі союзу Візантії з Генуєю на долю першої, а також запеклій боротьби за торгові шляхи на Схід¹. Основна концепція автора, підкріплена прекрасною джерелознавчою базою, (що є характерною рисою досліджень О. Скржинської), полягає в тому, що панування генуезців у константинопольській торгівлі, сприяючи розвитку їх колоній у Північному Причорномор'ї, підривало економіку Візантії².

Перша половина 50-х років завершується появою монографії С. Секиринського, яка до цього часу є єдиним науковим систематичним викладом історії пізньосередньовічного Судака (Сурожа руських літописів), який понад сто років перебував під владою генуезців³. Праця базується на писемних італійських і руських джерелах та узагальнених матеріалах, здобутих уперше радянськими археологами. Старанно аналізуючи дані джерел на основі марксистської методології, автор, ґрунтуючись на конкретному матеріалі, як і Є. Зєвакін та Н. Пенчко, підкреслює феодальний характер діяльності генуезців у Криму на противагу буржуазній історіографії, яка відводить їм виключно торгову роль⁴. Автор вважає, що взагалі генуезька колонізація відіграла негативну роль у розвитку Криму⁵. Проте навряд чи правомірно поширювати вірні висновки, зроблені на основі старанного аналізу місцевого матеріалу, на весь Крим без широкого урахування історичних процесів, що відбувалися там.

Отже, історіографія теми з другої половини 30-х років до середини 50-х характеризується переходом до дослідження соціально-економічних проблем, поглибленням вивчення конкретно-історичного матеріалу, розширенням джерелознавчої бази, зростанням загального рівня робіт. Критично переглядаються усталені у буржуазній науці погляди, що надмірно ідеалізували діяльність генуезців у Причорномор'ї. З 40-х років панівною стає точка зору, що ця діяльність мала негативний характер.

Період з другої половини 50-х років до цього часу характерний посиленням уваги до проблем генуезької колонізації (особливо її соціально-економічних сторін) і відзначається різноманітністю та широчинною тем, охоплених радянськими дослідниками.

Це пояснюється сприятливими для розвитку суспільних наук умовами, що виникли після ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС.

Посилення уваги радянських істориків до проблем італійського феодального колоніалізму супроводиться розширенням тематики досліджень соціально-економічних питань (різноманітних форм класової боротьби, аналізу економічного становища різних соціальних груп тощо) і глибшим застосуванням марксистсько-ленінської методології в дослідженнях.

¹ Е. Ч. Скржинская. Византия и итальянские колонии в XIV в. «Вопросы истории», 1945, № 1, стор. 120; Генуэзцы в Константинополе в XIV в. «Византийский временник», М., Изд-во АН СССР, 1947, т. I, стор. 215—234; Петрарка о генуэзцах на Леванте, «Византийский временник», 1949, т. II, стор. 245—266; Константинополь и Северо-Черноморская периферия в XII в. (доклад). Там же, стор. 410—411.

² Точка зору про негативну роль італійської торгівлі в економіці Візантії знаходить підтвердження на початку 50-х років у видатного радянського візантолога Удальцової. Див. З. В. Удальцова. О внутренних причинах падения Византии в XV в. «Вопросы истории», 1953, № 7, стор. 102—120.

³ С. А. Секиринский. Очерки истории Сурожа IX—XV вв., Симферополь, Крымиздат, 1955, гл. III—IV, стор. 31—58.

⁴ С. А. Секиринский. Указ. твір, стор. 41, 60.

⁵ Там же, стор. 60.

Значний вклад у розробку цих проблем вносять праці А. Чіперіса, які характеризуються широким колом соціально-економічних питань історії генуезької колонізації. Так, у ряді статей Чіперіс висвітлює класову боротьбу і соціальні рухи в генуезьких колоніях Криму в XIV—XV ст. у безпосередньому зв'язку з економічними, соціальними і політичними явищами у Північному Причорномор'ї.

Чіперіс першим дослідив економічне становище моряків і солдатів колоніальних військ та їх участь у соціальних рухах на флоті і в колоніях¹. Досліджуючи найбільше в історії середньовічного Криму Чембальське повстання 1433—1434 рр., автор приходять до висновку, що його слід вважати народно-визвольним рухом (з участю різних прошарків міста) проти генуезького поневолення². В іншій статті він розглядає соціальні рухи у Кафі в другій половині XV ст. (класові суперечності, боротьбу серед різних прошарків панівного класу та ін.) і, наводячи нові документи, висвітлює питання про повстання в Кафі 1454 р., про яке згадували ще Є. Зевакін і Н. Пенчко³.

Чіперіс по-новому трактує проблему про час генуезької колонізації з урахуванням економічної і політичної кон'юнктури Північного Причорномор'я того часу. Так, на основі джерел і аналогій він вважає, що кафська колонія заснована у 80-і роки XIII століття, а не раніш⁴.

По-новому розв'язує Чіперіс і питання про турецьке завоювання Кафи. На підставі аналізу внутрішнього і зовнішнього становища Кафи другої половини XV ст. він робить висновок, що причиною її падіння була продиктована класовими інтересами зрадницька політика панівної верхівки, а не зовнішньополітичні, військові і навіть моральні фактори, які висувала на перший план буржуазна історіографія⁵.

Заслугує на увагу поставлене автором питання про економічні і культурні зв'язки середньовічного Криму і Середньої Азії, зокрема, генуезьких колоній з середньоазіатськими ринками у XIV столітті. Проте це питання вимагає дальшої розробки⁶.

Праці Чіперіса полемічно загострені проти концепції буржуазної історіографії. Вони ґрунтуються на широкій джерелознавчій базі. Так, Чіперіс найповніше в радянській літературі використовує матеріали так званої «Кафської зв'язки» генуезьких джерел⁷, інтерпретуючи їх по-новому на відміну від дореволюційного історика Л. Коллі, який найширше вивчав ці матеріали.

Радянські вчені почали широко вивчати різноманітний етнічний склад причорноморських колоній, у якому переважав східний елемент. У деяких працях висвітлюється роль вірменського населення в житті генуезьких колоній Криму. Зокрема, А. Якобсон приходять до висновку, що класова боротьба в Кримських колоніях, виливаючись нерідко у

¹ А. М. Чіперіс. Социально-экономическое положение и движение моряков, соцев и стипендиариев в генуезских колониях Крыма в XIV—XV вв. «Уч. зап. Кабардинского пединститута», вып. 9, Махач-Кала, 1956, стор. 67—79.

² А. М. Чіперіс. К истории Чембальского восстания. «Уч. зап. Туркменского госун-та», вып. 19, Ашхабад, 1961, стор. 291—307.

³ А. М. Чіперіс. Внутреннее положение и классовая борьба в Кафе в 50—70-х годах XV в. «Уч. зап. Туркменского госун-та», вып. 21, 1961, стор. 245—266.

⁴ А. М. Чіперіс. К истории ранней генуезской колонизации Северного Причерноморья (вторая половина XIII века). «Уч. зап. Туркменского госун-та», вып. 27, 1964, стор. 30—48.

⁵ А. М. Чіперіс. Борьба народов юго-востока Крыма против экспансии султанской Турции в 50—70-х годах XV в. «Уч. зап. Туркменского госун-та», вып. 17, 1960, стор. 131—155.

⁶ А. М. Чіперіс. К вопросу о торговых связях Средней Азии с Крымом и с Восточной Европой в VIII—XIV веках. «Уч. зап. Туркменского госун-та», вып. 31, 1964, стор. 88—102.

⁷ *Atti della societa Ligure di storia patria*, v. VI—VII, Genova, 1868—1870.

релігійні форми, відобразилася навіть в архітектурі вірменських храмів XIV—XV ст., що відбивали й зміни в політичному житті Кафи¹.

Історія вірменських поселень у Криму, зокрема, під час генуезького панування, досліджується в монографії В. Мікаеляна². Використавши великий джерелознавчий матеріал, в тому числі вірменські архіви Матенандарана, автор доводить, що вірмени відігравали значну роль у господарському і політичному житті Кафи, особливо в торговій діяльності, де їм, а не генуезцям, належало провідне місце в торгівлі зі Сходом. Окрема глава монографії і спеціальна стаття автора присвячені падінню Кафи, де Мікаелян переглядає погляди, що встановилися в літературі, на зрадницьку поведінку вірменського купецтва при облозі Кафи турками³. На жаль, нерозробленість багатьох питань теми, недостатне використання даних найновішої радянської літератури і не завжди досить чітка аргументація деяких положень знижує цінність висновків автора.

Питання про руське населення Кафи висвітлюється у праці М. Старокадомської⁴. Автор переконливо доводить неспроможність буржуазної історіографії ігнорувати роль негенуезького населення в економічному розвитку колоній, віддаючи перевагу виключно італійським колонізаторам. Праця Старокадомської цінна тим, що в ній уперше піднімається це питання, а також як зведення (хоча й не повне) документальних та побічних матеріалів по ньому. На жаль, автор не має достатніх даних для наукової аргументації положення про наявність руського торгового населення в догенуезькій Кафі.

Кафське ремесло вперше докладно дослідила І. Гольдшмідт. Старанно вивчивши скупі дані генуезьких документів XIII—XV ст., автор вважає, що Кафа була не тільки крупним торговим містом, але й значним ремісничим центром уже в XIII ст. з соціальною диференціацією ремісників та експлуатацією ремісничої праці⁵.

У цей же період О. Скржинська досліджує генуезькі написи Криму, вводячи до наукового вжитку новий епіграфічний матеріал і даючи його історичну інтерпретацію⁶.

З питаннями генуезької колонізації тісно пов'язані питання про час проникнення італійців у Чорне море і про жорстоку конкурентну боротьбу італійських республік з Візантією за торгові шляхи у XIII—XIV ст. Ці питання розглядаються у фундаментальній праці Н. Соколова, яка містить багатий джерелознавчий матеріал і присвячена утворенню Венеціанської колоніальної держави⁷. Всупереч пануючій у буржуазній історіографії думці про широке проникнення італійців у Чор-

¹ А. Л. Якобсон. Армянская средневековая архитектура в Крыму. «Византийский временник», т. XIII, 1956, стор. 191.

² В. А. Микаелян. История армянской колонии в Крыму. Ереван. Изд-во АН Арм. ССР, 1964 (вірменською мовою), резюме — російською мовою, стор. 384—394.

³ В. А. Микаелян. Указ. твір., гл. IV, «Падение Кафы (Феодосии) и таврические армяне»; К вопросу о падении г. Кафы, «Историко-филологический журнал», Ереван. Изд-во Арм. ССР, 1964, № 2, (вірменською мовою), стор. 97—110.

⁴ М. К. Старокадомская. Русское торговое население генуезской Кафы. «История и археология средневекового Крыма». Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 147—154.

⁵ И. А. Гольдшмидт. Некоторые данные о ремесленном производстве в Кафе XIII—XV вв. 36. «Средние века», Изд-во АН СССР, вып. 10, М., 1957, стор. 195—205.

⁶ Е. Ч. Скржинская. Новые эпиграфические памятники средневекового Крыма. 36. «История и археология средневекового Крыма», Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 166—175. Див. також італійський переклад: Е. Skržinskaja, Iscrizioni genovesi di Sudak. «Miscellanea storica ligure», III, Milano, 1963, p. 57—67.

⁷ Н. П. Соколов. Образование венецианской колониальной империи. Изд-во Саратовского ун-та, 1963.

номорський басейн ще в XII ст. автор відносить утворення генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї до моменту захоплення Криму татарами (I-а пол. XIII ст.)¹.

Точка зору про негативну роль італійського купецтва в економіці Візантійської імперії, яка панувала у радянському візантієзнавстві в 40—50-х роках, набуває дальшого підтвердження у найновіших узагальнюючих працях радянських візантологів. Так, М. Левченко стверджує, що в XIII—XIV ст. захват італійськими купцями торгівлі з Руссю повністю підірвав візантійський вплив у Північному Причорномор'ї². Б. Горянов також вважає, що італійські колонії відіграли негативну роль в економічному розвитку візантійських міст XIII—XV століть³.

Питання італійської колонізації Приазов'я, тісно пов'язані з історією генуезько-венеціанської факторії Тани, досліджуються Б. Луніним. Йому належить стислий нарис, присвячений цій темі, в найновішій праці з історії Дону⁴. Автор узагальнює дані різноманітних писемних джерел та археологічних розкопок Тани, вперше ним здійснених ще в 30-ті роки, і робить висновок, що італійська Тана — це не окреме місто, а лише частина татарського Азака (сучасного Азова)⁵.

Питання взаємовідносин генуезців і татар, які глибше з'ясовують картину генуезької колоніальної політики, розглядаються в ряді загальних праць з історії Золотої Орди і зовнішньополітичних відносин руської держави XIV—XV століть⁶.

Напрямок торгових шляхів, що зв'язували Московську Русь з Причорномор'ям, в тому числі з італійськими колоніями, з'ясовує у деяких історико-географічних працях видатний радянський вчений-славист, академік М. І. Тихомиров. У роботі «Средневековая Москва XIV—XV вв.» він розкрив невідомі сторони соціально-економічного життя Москви і науково обгрунтував висунуте ним положення про міжнародний характер московської торгівлі⁷. Автор, як і Є. Сирочковський, вважає, що визначальну роль у торговельних відносинах Москви з другої половини XIV ст. відігравала торгівля з Причорномор'ям⁸, і найзначніше місце в ній посідали італійські колонії, посередники в середземноморській торгівлі⁹.

У праці «Пути из России в Византию в XIV—XV вв.» Тихомиров ширше висвітлює шляхи зв'язків причорноморських країн з Росією, під-

¹ Н. П. Соколов. Образование венецианской колониальной империи. Изд-во Саратовского ун-та, 1963, стор. 139.

² М. В. Левченко. Очерки по истории русско-византийских отношений. Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 523, 551.

³ Б. Т. Горянов. Поздневизантийский феодализм. Изд-во АН СССР, М., 1962, гл. 6, § 7. «Итальянская торговая экспансия и итальянская колонизация», стор. 286.

⁴ История Дона. Изд-во Ростовского ун-та, 1965, гл. II, разд. IV. «Золотая Орда и монголо-татарский Азак. Генуэзско-венецианская фактория Тана», стор. 82—99.

⁵ Там же.

⁶ Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950; М. Г. Сафаргаліев. Распад Золотой Орды. Мордовское книжн. изд-во. Саранск, 1960; К. В. Базилевич. Внешняя политика русского централизованного государства второй половины XV в. Изд-во Моск. ун-та, М., 1952; В. Б. Греков. Очерки по истории международных отношений в Восточной Европе XIV—XVI вв. Изд-во Восточ. лит-ры, М., 1963.

⁷ М. Н. Тихомиров. Средневековая Москва в XIV—XV вв., Изд-во Моск. ун-та, М., 1957. (В основу цієї праці покладено дещо перероблене видання автора «Древняя Москва», М., 1947).

⁸ Там же, стор. 126—128.

⁹ Там же.

креслює сталість цих зв'язків, з'ясовує їх економічне та культурне значення¹. В цих дослідженнях Тихомиров послідовно проводить думку про плідотворний вплив на руську культуру чорноморських колоній Італії².

Загальний нарис історії генуезьких колоній на фоні середньовічної історії Криму міститься в першій узагальнюючій праці з Кримського середньовіччя А. Якобсона³. Нарис являє собою стисле зведення даних по найбільших генуезьких колоніях: Кафи, Солдайї та Чембало.

В оцінці культурного впливу генуезьких колоній автор приходиться до висновку, що цей вклад у культуру пізньосередньовічного Криму навряд чи був скільки-небудь відчутним⁴.

Питання безпосереднього впливу італійської культури на образотворче мистецтво і архітектуру середньовічного Криму вперше висвітлюється у найновішій праці О. І. Домбровського, присвяченій кримським пам'ятникам монументального живопису⁵.

Період 1956—1966 рр. є найбільш плідотворним у вивченні проблеми генуезької колонізації і характеризується широчинню і різноманітністю досліджуваних питань, зростанням наукового рівня робіт, посиленням наукової критики концепцій буржуазної історіографії.

Радянська історіографія справляє певний вплив на вивчення проблем генуезької колонізації Північного Причорномор'я у країнах соціалістичного табору.

Критична оцінка радянською історіографією слабих сторін книги польського історика М. Маловіста «Кафа — генуезька колонія в Криму і східне питання у 1453—1475 рр.»⁶ сприяла підвищенню рівня його наступних праць⁷.

У змістовних статтях румунського історика Б. Кимпіни по-новому висвітлюється роль генуезьких колоній у гирлі Дунаю⁸. Автор, всупереч апологетичній концепції буржуазної історіографії, вважає, що генуезці відіграли у господарському житті краю негативну роль⁹.

¹ М. Н. Тихомиров. Пути из России в Византию в XIV—XV вв. «Византийские очерки», Изд-во АН СССР, М., 1961, стор. 3—33. Основні положення цієї роботи покладено в основу лекцій, прочитаних автором у Парижі, пізніше виданих у науково-популярній серії АН СССР; М. Н. Тихомиров. «Средневековая Россия на международных путях» (XIV—XV вв.), «Наука», М., 1966 та в статті «Россия и Византия в XIV—XV вв.», яка видана Сербською академією наук. Див. «Зборник Радова Византолошкої інститута», кн. 7, Београд, «Научное дело», 1961, стор. 23—28.

² М. Н. Тихомиров. Средневековая Москва в XIV—XV вв. М., 1957; Пути из России в Византию в XIV—XV вв. «Византийские очерки», М., 1961, стор. 28.

³ А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. «Наука», М.—Л., 1964, гл. 5. «Итальянские колонии и феодальные княжества Западного Крыма (XIV—XV вв.)», стор. 104—130.

⁴ Там же, стор. 117.

⁵ О. И. Домбровский. Фрески средневекового Крыма. «Наукова думка», К., 1966.

⁶ M. Malowist. «Kaffa — kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475», Warszawa, 1947.

⁷ О. Е. Иванова и В. А. Якубовский. Изучение истории Византии и Причерноморья в Польской Народной Республике. «Византийский временник», т. XI, 1956, стор. 304.

⁸ В. Т. Cîmpina. Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în sec. XIII—XIV.—«Studii. Revista de istorie», 1953, № 1, стор. 191—236; № 3, стор. 79—119.

⁹ В. Т. Cîmpina. «Studii», № 3, стор. 117—119.

*
* *

Радянські історики поставили вивчення генуезьких колоній на Чорному морі на справді наукову марксистську основу. Радянська історіографія висвітлює головним чином питання внутрішнього соціально-економічного розвитку генуезьких колоній на відміну від буржуазної, яка з ідеалістичних позицій розглядає їх історію у зовнішньополітичному аспекті.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські історики переглянули концепції буржуазної історіографії, яка односторонньо оцінює значення генуезької колонізації Північного Причорномор'я. Вони вивчають складний історичний процес цієї колонізації у всій його діалектичній різноманітності і сукупності негативних і позитивних сторін.

Деякі проблеми тільки висунуті і чекають на дальше поглиблене дослідження. Це, зокрема, питання про виникнення колоній, форм їх експлуатації, соціальних відносин, класової боротьби, торгових зв'язків, економічної взаємозалежності і культурного взаємовпливу колоній і метрополії, колоніальної політики Генуї, взаємовідносин колоній з Руссю, Ордою, Кавказом, Середньою Азією, країнами Східної Європи і Близького Сходу тощо.

Все це сприятиме з'ясуванню складних історичних подій у Північному Причорномор'ї, на території якого в середні віки відбувалися соціально-економічні процеси, що мали велике міжнародне значення.

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ІТАЛІЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА (XII—XIV ст.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

О. В. Лікар

Комунальний період в історії середньовічної Італії викликає великий інтерес, бо саме в цей час відбувається буйний економічний розквіт міст-держав в Італії.

У радянській італіяністиці проблемі економічного розвитку італійських комун XII—XIV ст. приділено багато уваги. Більшість цих праць створено в останнє двадцятиріччя. Опрацьовуючи тему, радянські історики враховували досягнення російських вчених, а також успіхи закордонної прогресивної історіографії. За останні роки у збірнику «Середні віки» надруковано ряд рецензій і критичних статей на праці італійських істориків¹. Крім того, на російську мову перекладена книга прогресивного італійського історика Джіно Луццатто² з чудовою передмовою С. Д. Сказкіна.

Радянська італіяністика зміцнює і розвиває зв'язки з італійськими істориками. У жовтні 1964 р. в Москві була проведена радянсько-італійська конференція істориків, присвячена розгляду та обговоренню історіографії обох країн за останнє десятиріччя. На цій конференції виявився взаємний інтерес і була закладена основа для більш тісного співробітництва істориків СРСР та Італії³. В травні 1966 р. в Римі повторно відбулася наукова конференція радянсько-італійських істориків, у якій взяли участь радянські італіяністи-медієвісти (В. І. Рутенбург, О. В. Бернадська, Л. О. Котельнікова, Л. М. Брагіна та інші).

Такі вчені, як О. К. Дживелегов, І. М. Гревс, Є. В. Тарле, О. А. Добіаш-Рождественська, які розпочали наукову діяльність до революції, заклали міцні основи наукової розробки історії середньовічної Італії в Росії⁴. Крім того, вони були вчителями більшості перших радянських

¹ В. И. Рутенбург. Новые работы Армандо Сапори. Зб. «Средние века», вып. XI, М., 1958; його ж. Рец. «Федерико Мелис. Образование цен в сукнодельческой промышленности в конце XIV в.», Рим, 1954, Зб. «Средние века», вып. XI, 1958; його ж. «Федерико Мелис. Заметки по истории пизанского банка в XIV в.», Пиза, 1955, Зб. «Средние века», вып. XI, М., 1958; його ж. Три книги про Датіні. Зб. «Средние века», вып. 27, М., 1965.

² Дж. Луццатто. Экономическая история Италии. Античность и средние века. Перевод с итальянского М. А. Абрамсон. Под ред. и с предисловием С. Д. Сказкина, М., 1954.

³ Проблемы советско-итальянской историографии. Материалы советско-итальянской конференции историков 12—14 октября 1964 г., М., 1966.

⁴ А. К. Дживелегов. Городская община в средние века, М., 1901; його ж. Средневековые города в Западной Европе, Спб., 1902; його ж. Торговля на Западе в средние века, Спб., 1904; його ж. Начало итальянского Возрождения, М., 1908; И. М. Гревс. Кровавая свадьба Буондельмонте. Жизнь итальянского города в XIII в., Л., 1925; його ж. Италия и Европа в XV—XVI вв., у кн.: М. д'Адзелио. «Этторе Фьеромоска, или Барлеттский турнир». М.—Л., 1934; Е. В. Тарле. История Италии в средние века. Спб., 1901; його ж. История Италии в новое время, Спб., 1901; О. А. Добіаш-Рождественская. История письма в средние века, П., 1923. Ії ж. Акты Кремоны X—XIII веков, М.—Л., 1937.

італіанців і виконали велику роботу по їх підготовці, передавши їм свої знання і високу професійну техніку. Отже, в перші роки Радянської влади були закладені основи марксистсько-ленінської італіаністики і виховано нове покоління істориків, для яких було характерним прагнення до проблем соціально-економічної історії, що відповідало вимогам радянської історичної науки в цілому.

Першою марксистською працею, в якій розглядався соціально-економічний розвиток італійських середньовічних міст, був автореферат дослідження В. Дитякіна¹, де автор аналізує внутрішню історію ломбардських міст XII ст. і доводить, що вже в першій половині XII ст. зовнішня та міжміська торгівля досягла високого рівня.

Відомий спеціаліст з історії католицизму С. Г. Лозинський також займався питаннями економічної історії середньовічної Італії. В дослідженні про економічну історію церкви в середні віки² він, зокрема, зупиняється на лихварському характері фінансових операцій флорентійських і сієнських купців та на їх тісному зв'язку з папською курією.

Великий інтерес для свого часу становили праці П. П. Фрідоліна, нині дещо застарілі, який займався питаннями економічного розвитку і соціальної боротьби в середньовічній Флоренції. В одній з своїх праць³ П. П. Фрідолін дає характеристику економічної структури флорентійських цехів, детально викладає технологічний процес флорентійської суконної промисловості. Добре вивчивши джерела і західноєвропейську історіографію цієї проблеми, П. П. Фрідолін підходить критично до її тверджень. Всупереч Дорену, який бачить у Флоренції цього періоду триумфуючий капіталізм, він стверджує, що у Флоренції XIV ст. серед окремих галузей промисловості лише зароджується капіталістична організація. Зародки капіталістичного виробництва він бачив тільки в тих галузях, що працювали на зовнішній ринок. Таким чином, П. П. Фрідолін перший у радянській історіографії досліджує зародження капіталістичних відносин у Флоренції XIV ст.

Технологічні процеси західноєвропейського виробництва, італійського зокрема описані також в працях О. Ч. Скржинської⁴ та Е. А. Цейтліна⁵. 1936 р. була опублікована книга В. Максимовського про Кола ді Ріенцо⁶, в якій автор наводить матеріал з економічного становища Риму в XIV ст.

У 1939 р. вийшли дві цікаві статті С. Н. Ейзенштейна⁷. В одній з них автор зупиняється на загальній характеристиці економіки Італії XIII—XIV ст. Основна частина праці присвячена торгово-банківській діяльності Медічейського філіалу у Брюгге. Ретельно аналізуючи джерела, автор розкриває історію виникнення цього філіалу, його внутрішню організацію, а також ділові операції та приватні справи. Медічі та їх компаньйонів. С. Н. Ейзенштейн підтверджує той факт, що Медічі вважали за краще не тільки в справах політичних, але й комерційних діяти, ховаючись за спинами багатьох торгово-фінансових підприємств,

¹ В. Дитякин. Исследование по социально-экономической истории Италии позднего средневековья. Ученые записки Казанского ун-та, 1925, кн. 1.

² С. Г. Лозинский. Средневековые ростовщики, Петроград, 1923.

³ П. П. Фридолин. Флорентийские цехи накануне капиталистической эпохи «Известия Азербайджанского университета», т. XIII, Баку, 1928.

⁴ Е. Ч. Скржинская. Техника эпохи западноевропейского средневековья. Очерки истории техники докапиталистических формаций, М.—Л., 1936.

⁵ Э. А. Цейтлин. Очерки истории текстильной техники, М.—Л., 1940.

⁶ В. Максимовский. Кола ди Ренцо, М., 1936.

⁷ С. Н. Эйзенштейн. Медичейский филиал в Брюгге. Ученые записки ЛГУ, № 36, 1939; його ж. Флорентийские банкиры при дворе Филиппа Красивого. Ученые записки ЛГУ, № 39, 1939.

побудованих на компаньйонських умовах. Друга стаття викладає історію комерційних та фінансових відносин Італії і Франції у XII—XIII ст. Автор ґрунтовно аналізує діяльність флорентійської компанії Франчезі, яка поєднувала в собі політичний авантюризм з відвертим обманом та безсоромним грабуванням боржників. Ейзенштейн підкреслює, що методи, в яких елементарні вимоги моралі і патріотизму відступають на задній план перед користю, властиві усім подібним компаніям. Він виділяє також дуже характерну для усіх цих компаній рису — вкладання в нерухоме майно (замки та землі) скарбів, які були цими компаніями награвані за кордоном.

Значні праці з історії середньовічної Італії створені відомим лєнінградським істориком М. О. Гуковським. У перших статтях він наводить цікавий матеріал з культурно-побутової історії Італії, який тільки частково стосується соціально-економічної історії¹. В статті про суть італійського Відродження² М. О. Гуковський відзначає найхарактерніші риси цього грандіозного явища, доводить, що епоха Відродження включає не тільки сферу культури, але й усі сторони історичного процесу: соціально-економічне й політичне життя, культуру в усіх її проявах. М. О. Гуковському належить також стаття, присвячена історії родини Медічі³, яка базувалась на ретельному дослідженні неопублікованих джерел, що зберігаються у Ленінграді. В цій статті автор наводить цікавий матеріал з економічної історії Флоренції в XIII—XIV ст.

Ґрунтовною працею, що стосується соціально-економічної, політичної та культурної історії Італії, є двотомне «Італійське Відродження» М. О. Гуковського⁴. Вона базується на самостійному вивченні першоджерел, а також на критичному використанні нових даних західноєвропейської історіографії. У цій яскраво і цікаво написаній роботі подано огляд усіх областей Італії з 1250 до 1450 року. Вважаючи слідом за Енгельсом Відродження «прогресивним переворотом» в усіх сферах життя, автор малює узагальнюючу картину політичних подій, соціально-економічних зрушень і культурних досягнень цієї епохи. М. О. Гуковський вперше у радянській історіографії розробляє багато питань, що стосуються суті італійського феодалізму: ранній розвиток міст і ремесел, руйнування великого землеволодіння, раннє скасування феодального права, зародження меццарії та ін. Автор детально зупиняється на масштабах, структурі та еволюції сукноробної промисловості Флоренції й інших міст Італії у XIV—XV ст., говорить про виникнення капіталістичних відносин у текстильній промисловості, кораблебудуванні та гірничій промисловості, а також про соціально-економічне становище трудящих мас Італії і перші прояви соціальної боротьби в італійських містах у XII—XIV ст. Усі ці проблеми, природно, не могли бути розглянуті повністю, бо кожна з них вимагає спеціального вивчення.

Перше місце в дослідженні проблем соціально-економічного розвитку середньовічних італійських міст належить видатному лєнінградському вченому В. І. Рутенбургу, який присвятив історії середньовічної Флоренції та інших міст Італії велику кількість праць. В одній з ранніх статей В. І. Рутенбург детально зупиняється на питаннях громадського

¹ М. А. Гуковский. Турниры в Италии на исходе средних веков. Зб. «Средневековый быт», Л., 1925; його ж. Итальянские энциклопедии XIII—XVI веков. Труды института книги, документа и письма, II, Л., 1932.

² М. А. Гуковский. К вопросу о сущности так называемого «Итальянского Возрождения», сборник АН СССР — памяти К. Маркса, Л., 1933.

³ М. А. Гуковский. Заметки и материалы по истории рода Медичи. Ученые записки ЛГУ, № 39, 1939; № 86, 1941.

⁴ М. А. Гуковский. Итальянское Возрождение. Т. I, Л., 1947; т. II, Л., 1961.

кредиту і оподаткування¹. На прикладі Флоренції автор розглядає фінансову сторону розвитку італійського міста XII—XV ст. Спираючись на джерела й новітню закордонну літературу (особливо на серйозне дослідження Б. Барбадоро, яке дає великий фактичний матеріал), автор досліджує питання організації оподаткування, встановлення *estimo* і складної габелли, систему примусових позик (*prestanze*), податкову програму чомпі та ін. Розглянута еволюція податків протягом кількох століть є яскравою ілюстрацією економічних і політичних зрушень, яких зазнає одне з найрозвиненіших міст Італії. В додатку до статті автор характеризує економіку Флоренції відповідно з рукописом Лодовіко Геті.

Економічній історії Флоренції XIV ст. присвячена монографія В. І. Рутенбурга², що вийшла у 1951 році. Ретельно аналізуючи численні першоджерела (хроніки, рахункові книги, акти, новели), автор досліджує зародження і розвиток ранніх форм капіталістичних відносин у надрах феодальної формації. Він детально висвітлює діяльність флорентійських банківських і торгово-промислових компаній, визначає їх місце у господарському житті Флоренції XIV ст., їх структуру, торгівлю і промислову діяльність взагалі і в країнах Західної Європи і Леванту зокрема. Дуже ретельно просліджує технологічний процес у сукнарському виробництві. В кінцевому підсумку В. І. Рутенбург доводить, що у Флоренції в XIV ст. капітал дістав застосування не тільки в сфері торгівлі й лихварства, але й у сфері виробництва і комерційного кредиту. Автор встановлює факт зародження ранньокапіталістичної мануфактури в сукнарському виробництві.

З появою праці В. І. Рутенбурга розпочалася широка дискусія з проблеми зародження й розвитку капіталістичного укладу в надрах феодальної формації³. Дискусія показала, що проблема, висунута й розроблена В. І. Рутенбургом, має велике теоретичне значення і політичну актуальність. Наукова громадськість оцінила працю В. І. Рутенбурга як велике досягнення радянської історичної науки.

В. І. Рутенбург досліджує також питання соціально-економічного становища найманих робітників в Італії⁴, відзначаючи, що матеріальне становище трудящих погіршується саме в тих італійських містах, де розвивалося мануфактурне виробництво, бо мануфактура, навіть у своїх примітивних формах, заснована на капіталістичній експлуатації, що приносить своїм власникам додаткову вартість. У цих містах погіршення матеріального становища найманих робітників поєднується з повним політичним і економічним безправ'ям, що в свою чергу є основною причиною народних рухів у містах Італії XIV—XV ст.

Друга монографія В. І. Рутенбурга присвячена історії народних рухів⁵. Багаторічна поглиблена праця над джерелами допомогла ав-

¹ В. И. Рутенбург. Налогообложение и общественный кредит Флоренции XII—XV веков. Ученые записки ЛГУ, вып. 10, 1941.

² В. И. Рутенбург. Очерк из истории раннего капитализма в Италии, М.—Л., 1951.

³ А. Д. Эпштейн. К вопросу о «раннем капитализме» во Флоренции XIV в. Зб. «Средние века», вып. IV, М., 1953; В. В. Стоклицкая-Терешкович. К вопросу о «раннем капитализме» во Флоренции XIV в. Зб. «Средние века», вып. V, М., 1954; Л. М. Баткин. Письмо читателя. Зб. «Средние века», вып. VI, М., 1955; А. Н. Чистозвонов. Исследовать явления в их исторической самобытности и связях. Зб. «Средние века», вып. VI, М., 1955; В. И. Рутенбург. О прогрессивности капиталистических отношений в Италии XIV—XV вв. Зб. «Средние века», вып. VI, М., 1955.

⁴ В. И. Рутенбург. Наемные рабочие в Италии XIV—XV вв. Зб. «Из истории рабочего класса и революционного движения», М., 1958.

⁵ В. И. Рутенбург. Народные движения в городах Италии XIV—начала XV в., М.—Л., 1958.

тору помітити багато нового й цікавого у документах, які раніше використовувалися в історичній літературі, а також дати нове, більш переконливе трактування деяких спірних текстів. В. І. Рутенбург залучає численні рукописи з архівів Москви, Ленінграду, Флоренції, Прато, Сієни. Частина використаних ним матеріалів уперше публікується в додатку до книги, що само по собі має величезну наукову цінність. Автор використовує також неопублікований рукопис Карла Маркса (виписки з «Історії Флорентійської республіки» Джіно Каппоні), який зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Критичне використання обширного матеріалу джерел і літератури допомогли В. І. Рутенбургу створити першу в радянській історіографії узагальнюючу працю з історії народних рухів у містах Італії XIV—XV ст. У першому розділі цієї книги автор продовжує дослідження генезису ранньокапіталістичних відносин у передових міських центрах Італії, розпочате ним у попередній монографії. Розглядаючи становище найманих робітників, автор наводить цікавий матеріал з історії переродження цехів, відокремлення ремісників від засобів виробництва, створення значного прошарку найманих робітників. Автор глибоко характеризує становище найманих робітників і міських залежних ремісників. Таким чином, В. І. Рутенбург в цьому розділі всебічно аналізує соціально-економічні передумови виступу народних мас у містах Італії.

Ряд цінних досліджень, присвячених історії західноєвропейського феодального міста, належить В. В. Стоклицькій-Терешкович. У статті про основні риси схожості й відмінності цехової організації у різних країнах і містах Західної Європи в середні віки¹ автор наводить цікавий матеріал з історії італійських цехів. В. В. Стоклицька-Терешкович зазначає, що поряд із загальними для всіх цехів рисами є глибокі відмінності в організації, компетенції й функції цехів. У 1960 р. вийшла перша в радянській історіографії книга В. В. Стоклицької-Терешкович², яка є узагальнюючою працею з історії середньовічного міста. Автор аналізує найважливіші сторони міської історії Німеччини, Франції, Італії, частково Фландрії у середні віки. Велику увагу в книзі приділено питанням соціально-економічного розвитку італійського міста, зокрема міському ремеслу й проблемі середньовічного цеху. Автор піддає критиці помилковій теорії буржуазних істориків щодо походження цехового ладу; вивчає знаряддя праці та порядок діяльності міського ремісника-товаровиробника; розглядає становище міського ремесла й торгівлі у панівній системі феодальних відносин.

Проблемам колоніальної політики Венеції на Сході присвячено більшість праць М. П. Соколова. Розглядаючи ці проблеми, автор не може не зупинитися на питаннях внутрішньої історії Венеції³. М. П. Соколов відзначає, що внаслідок тривалої боротьби на початку XIII ст. Венеція перетворюється на колоніальну імперію Середземномор'я. У цей же час поступово складається венеціанська система колоніального керівництва, яку автор розцінює як консервативну, бо нічого прогресивного в соціально-економічний розвиток колоній вона не внесла.

¹ В. В. Стоклицька-Терешкович. Проблема многообразия средневекового цеха на Западе и на Руси. Зб. «Средние века», вып. III, М., 1951.

² В. В. Стоклицька-Терешкович. Основные проблемы истории средневекового города, М., 1960.

³ Н. П. Соколов. Образование Венецианской колониальной империи, Саратов, 1963.

В статтях про ремісничо-цехове виробництво Венеції¹ М. П. Соколов характеризує венеціанське господарство як феодальне, підкреслює переважну роль транзитної торгівлі між Заходом і Сходом. Відмічаючи значну роль венеціанської промисловості, М. П. Соколов говорить про розвиток великого кораблебудування, виробництва скла й скляних виробів, різноманітних видів текстильного ремесла, переробки металів, виготовлення ювелірних виробів, ловлю риби й видобуток солі. Розширення й зміцнення торгових зв'язків, а також завоювання ринків в свою чергу сприяли розквіту ремісничого виробництва й торгівлі, бо основні галузі цього виробництва працювали на вивіз. Цехи існували тільки у головних галузях господарства. М. П. Соколов говорить про їх безправне політичне становище. Автор відзначає також повільне зародження капіталістичних відносин у монетному й скляному виробництві.

До широкої й важливої теми середньовічного італійського міста звертається й Ф. Я. Полянський², який розглядає питання цехового ремесла, особливо виробництва сукна у Флоренції, і міську торгівлю. Н. А. Бортник аналізує економічний розвиток Риму³, підкреслює, що середньовічний Рим, подібно до інших міст феодальної епохи, був центром ремесла і торгівлі.

Радянські медієвісти Л. О. Котельнікова, Л. М. Брагіна, О. В. Бернадська і В. В. Самаркін досліджують переважно аграрну історію середньовічної Італії, зокрема взаємовідносини між містом і селом. Л. О. Котельнікова за матеріалами Північної й Середньої Італії показує суперечливу політику міст щодо сільських комун у XII ст.⁴ Автор говорить, що городяни лише тоді підтримували сільські комуні, коли їх інтереси збігалися. Частіше місто виступало як колективний феодал. І все ж, відмічає автор, місто було носієм економічного прогресу й благотворно впливало на село. Автор також розглядає визвольну політику міст у відношенні до залежних селян⁵. Він приходить до висновку, що вона була викликана потребою швидко зростаючих міст у вільній робочій силі, в платниках податків і військовослужбовцях, а також у підриві могутності своїх політичних противників — навколишніх феодалів. Л. М. Брагіна, О. В. Бернадська і В. В. Самаркін розглядають питання політики міст щодо сільських комун у XIII—XIV ст.⁶ Головним напрямком міської політики цього періоду було остаточне підкорення сільської округи, яка цілком втрачає самостійність у розв'язанні питань внутрішнього життя і зазнає пограбування, узаконеного міськими стагутами.

Як бачимо, радянські історики зробили багато у розв'язанні окремих питань економічного розвитку італійського середньовічного міста

¹ Н. П. Соколов. Венецианское ремесленно-цеховое производство в XIII—XIV вв. Труды Горьковского пед. института, том XVIII, Горький, 1956; його ж. Венецианские цехи XIII—XIV вв. Зб. «Средние века», вып. XV, М., 1959.

² Ф. Я. Полянський. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма, М., 1954.

³ Н. А. Бортник. Город Рим в тридцатых годах XII в. Уч. зап. Свердловского пединститута, вып. 4, Свердловск, 1948.

⁴ Л. А. Котельнікова. Политика итальянских городов по отношению к сельским коммунам в XII в. Зб. «Средние века», вып. XVI, М., 1959.

⁵ Л. Л. Котельнікова. Освобождение крестьян в Тоскане. Зб. «Средние века», вып. 27, М., 1965; її ж. Город и освобождение сервов в Италии XIII в., Зб. «Средние века», вып. 28, М., 1966.

⁶ Л. М. Брагіна. Сельские коммуны Северо-Восточной Италии и подчинение их городу в XIII—XIV вв. Зб. «Средние века», вып. VII, М., 1955; Е. В. Бернадская. Из истории сельских коммун Моденской провинции. Зб. «Средние века», вып. XIV, 1959; В. В. Самаркін. Подчинение деревни городу в Северо-Восточной Италии XIII в. «Вестник Московского университета», № 3, 1965.

в часи його розквіту. У сучасній радянській історіографії марксистська концепція історії середньовічної Італії, зокрема проблеми соціально-економічного розвитку її міст, відбилася в учбових посібниках з історії середніх віків для вузів¹, а також у «Всемирной истории»². У 1959 р. вийшла перша в радянській історіографії зведена праця з історії Італії³, яка підсумовує дослідження радянських істориків-медієвістів і враховує досягнення новітньої італійської історіографії. В другому, третьому і четвертому розділах цієї праці центральне місце посідає дослідження соціально-економічного розвитку італійських середньовічних міст. Великим досягненням радянських медієвістів є також видання рукописних джерел, що зберігаються в архівах СРСР. Частина цих матеріалів, що висвітлюють історію італійських середньовічних міст, була видана в Радянському Союзі з ретельною науковою обробкою й цінними вступними науковими дослідженнями⁴.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що радянські італіяни глибоко, скрупульозно аналізуючи велику кількість середньовічних джерел, керуючись марксистською методологією, створили чимало цінних статей і монографій з окремих проблем соціально-економічної історії Флоренції, Мілану, Венеції та Риму XII—XIV ст. Але історія Італії цієї епохи не обмежується історією кількох великих міст. Зовсім не висвітлено внутрішню історію Генуї, Пізи, Парми, Болоньї, Мантуї, Модени, а також багатьох інших міст, які відіграли величезну роль в історії середньовічної Італії.

¹ История средних веков, т. I, под ред. Е. А. Косминского и С. Д. Сказкина, М., 1952; В. Ф. Семенов. История средних веков, М., 1956; История средних веков, ред. М. Л. Абрамсон, А. Я. Гуревич, Н. Ф. Колесницкий, М., 1964; История средних веков, т. I, под ред. С. Д. Сказкина, Е. В. Гутновой, А. И. Данилова и Я. А. Левицкого, М., 1966.

² «Всемирная история», т. III, под ред. Н. А. Сидоровой, Н. И. Конрада, И. П. Петрушевского, Л. В. Черепнина, М., 1957.

³ Очерки по истории Италии (476—1918), под ред. М. А. Гуковского, М., 1959.

⁴ Акты Кремоны X—XIII веков в собрании АН СССР, подготовил к изданию С. А. Анинский, предисловие О. А. Добиаш-Рожественского, М.—Л., 1937. Акты Кремоны XIII—XVI веков. Редакция В. И. Рутенбурга и Е. Ч. Скржинской, М.—Л., 1961; Итальянские коммуны XIV—XV веков, сборник документов, подготовлен к печати Е. В. Бернадской, Л. Г. Катускиной, В. И. Рутенбургом. Редакция В. И. Рутенбурга, М.—Л., 1965.

ДОСЯГНЕННЯ РАДЯНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ У ВИВЧЕННІ ГОСПОДАРСТВА АЛАНО-БОЛГАРСЬКИХ ПЛЕМЕН ПОДОННЯ VIII—X вв.

В. К. Міхеєв

У VIII в. н. е. на території Південно-Східної Європи сформувалась культура, яка ввійшла в науковий ужиток під назвою салтівської або салтово-маяцької. Творцями цієї культури були здебільшого алано-болгарські племена, історія яких давно привертала увагу багатьох дослідників. Археологічні розкопки пам'яток салтівської культури проводились ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цей час був зібраний багатий фактичний матеріал, головним чином з поховань, який однобічно освітлював господарство населення Подоння VIII—X вв. Він публікувався у звітах і щоденниках розкопок, невеликих статтях і повідомленнях інформаційного характеру. В деяких з них містились короткі зауваження про ті або інші питання господарства. Однак узагальнених досліджень, за винятком праці В. О. Бабенка¹, не було. Дореволюційні археологи не приділяли достатньої уваги питанням соціальної і економічної структури салтівського суспільства, найчастіше обходячи їх мовчанкою.

У цій невеликій праці автор звертає увагу лише на основні досягнення радянських учених у вивченні господарства племен салтівської культури, опублікованих в окремих монографіях або статтях протягом 50 років Радянської влади. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вивчення пам'яток салтівської культури було продовжено. Значно розширюється коло досліджень. До кінця 30-х років провадяться розвідки та розкопки від побережжя Азовського моря до лісостепової смуги включно². Значна увага в цих дослідженнях приділяється вивченню як поховань, так і поселень. У ці ж роки були написані перші радянські роботи теоретичного характеру. Слід підкреслити, що вперше в радянській історіографії питання про ступінь розвитку господарства у населення, яке залишило пам'ятки салтівської культури, були поставлені в незаслужено забутій праці В. О. Бабенка³. У цій роботі,

¹ В. А. Бабенко. Памятники хазарской культуры на юге России. Тр. ХУАС, т. I, М., 1914.

² Г. І. Тесленко. Розкопи Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, № 6, X., 1927; С. Н. Замятнин. Археологические разведки в Алексеевском и Валуйском уездах. Воронежский истор.-археол. вестник № 2, Воронеж, 1921; Ю. В. Оландер. До країн хозарів. «Знання», № 20, 1926; М. Я. Рудинський. Досліди на Полтавщині. КЗВУАК за 1926 р., К., 1927; Н. В. Сибилев. Древности Изюмщины. Вып. II, Изюм, 1926; вып. IV, Изюм, 1930; М. Л. Макаревич. Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці. Археологія, т. X, 1957; А. А. Миллер. Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1926 и 1927 гг. Сообщения, т. II, Изд. ГАИМК, Л., 1929; О. О. Потапів. Деякі речі Салтівської культури з Кубанщини в Музеї Грузії. «Східний світ», № 3—4, 1928; А. Т. Стефанов. Археологическая находка в окрестностях гор. Ростова н/Д. ЗСКОАИЭ, кн. I, т. 3, вып. 3—4, 1928; И. И. Ляпушкин. Раскопки Правобережного Цимлянского городища. КСИИМК, вып. 4, 1940.

³ В. О. Бабенко. Розповсюдження стародавньої салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Європи (Україна, південь РРФСР та Північний Кавказ), X., 1926.

що стала бібліографічною рідкістю, В. О. Бабенко підбиває підсумки 25-річного вивчення салтівської культури. У четвертому розділі праці «Загальна характеристика стану техніки, економіки й соціальних відносин та ідеології народності, що залишила пам'ятки стародавньої Салтівської культури» автор розглядає керамічне виробництво, ковальську і ливарну справи, штампування металу, техніку будівельних робіт, робить ряд зауважень про інші заняття, а також про суспільне й релігійне життя населення. На жаль, в роботі нема детального аналізу всіх поставлених питань, але для свого часу вона досить повно відображувала стан вивчення господарства населення салтівської культури.

Історія культури племен Східної Європи дістала відображення в роботах Ю. В. Готьє, який надає великого значення ролі хазарського каганату в історичних долях східноєвропейських племен¹. Хазарська держава, відіграючи роль об'єднуючої сили, нічого не виробляла, але обороняла народи, що створювали матеріальні цінності, серед яких самі хазари з їх містами виступали в ролі міжнародного торгового посередника. Така постановка питання заслуговувала на увагу і значно підвищувала інтерес до вивчення ранньосередньовічних пам'яток південного сходу Східної Європи.

У 30-ті роки дослідження салтівських пам'яток проводиться на території Нижнього Дону у зв'язку з шуканням хазарських старожитностей і міста Саркела. Наслідки цих робіт дозволили зробити висновки по найголовніших питаннях соціально-економічних відносин племен Південно-Східної Європи. В цьому велика заслуга М. І. Артамонова.

У першій своїй праці, присвяченій середньовічним поселенням Дону², М. І. Артамонов поряд з встановленням належності Лівобережного Цимлянського городища Саркелу, велику увагу приділяє питанням господарства. Автор робить висновок, що двом будівельним періодам Саркела відповідають дві групи знахідок, одна з яких, більш рання, пов'язується з предметами салтівського типу. Це дало змогу визначити основні заняття населення міста раннього періоду: землеробство і скотарство. Значне місце займало рибальство, гончарська справа, яка, як доводить вчений, вже відокремилась у самостійне ремесло. Автор припускає, що поява середньовічних поселень на Нижньому Дону зв'язана з осіданням кочового населення на землі, із поглибленням соціально-економічної диференціації й формуванням Хазарської феодальної держави. Остання думка висловлюється і в іншій праці цього ж часу³. Додаткові матеріали, одержані за час розкопок 1934—1936 рр., дозволили М. І. Артамонову в наступній праці конкретніше говорити про землеробство та ремесла Саркела й інших поселень⁴. На думку автора, ці поселення характером господарства були схожі з Саркелом.

Таким чином, ще в 30-ті роки М. І. Артамонов перший з радянських дослідників висловив думку, що салтівська культура — культура землеробсько-скотарських народів і цим самим накреслив шляхи її дослідження.

¹ Ю. В. Готьє. Хазарская культура. «Новый Восток». 1925, № 8—9; його ж. Железный век в Восточной Европе, М., 1930, стор. 70—90. Питанням етнічної належності салтівської культури присвячена спеціальна стаття цього автора. Див. Ю. В. Готьє. Кто были обитатели Верхнего Салтова? ИГАИМК, т. V, 1927.

² М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону. ИГАИМК, вып. 131, 1935.

³ М. И. Артамонов. A. Zakharow und W. Arendt. Studia Levedica. Archeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh. ПИДО, № 9—10, 1935.

⁴ М. И. Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии. СА, VI, 1940.

Вивчення пам'яток салтівської культури, перерване початком Великої Вітчизняної війни, було відновлено зразу ж після її закінчення¹.

М. Я. Мерперт, узагальнюючи матеріали дореволюційних розкопок, присвячує салтівській культурі кандидатську дисертацію². На жаль, зміст цієї роботи опубліковано лише частково³. Головну увагу автор приділяє походженню салтівської культури. У зв'язку з цим простежується розвиток форм різноманітного інвентаря з поховань, в тому числі знарядь праці, прикрас і кераміки. М. Я. Мерперт робить часткові зауваження про техніку виготовлення речей і відзначає порівняно високий рівень розвитку салтівського ремесла. Детальний аналіз речей з В.-Салтівського могильника дозволив йому говорити про те, що деякі з прикрас виготовлялись як у самому Салтові, так і в інших виробничих центрах по Сіверському Дінцю або в майстернях Північного Кавказу.

З 1949 по 1951 р. грандіозні роботи провела Волго-Донська експедиція ІІМК в районі будівництва Цимлянського водоймища. Роботи цієї експедиції широко публікувалися, в них можна знайти матеріали із загальних та часткових питань ранньосередньовічної археології, оброблених М. І. Артамоновим, його учнями та послідовниками⁴.

У роботі І. І. Ляпушкіна узагальнюється вивчення салтівської культури на 1951 р.⁵ Автор запроваджує в науковий оборот велику кількість археологічних джерел, здобутих внаслідок багаторічних розвідок та розкопок таких поселень, як Правобережне Цимлянське городище, Карнаухівське та Суворівське поселення⁶. Матеріали поселень і могильників дозволили йому зробити ряд зауважень щодо характеру господарського, суспільного і культурного життя населення салтівської культури. Він докладно зупиняється на характеристичні скотарства, яке, судячи з наявності полуземляних хлівів і складу остеологічного матеріалу, займало значне місце в господарстві «салтівців». Значне місце в роботі посідає характеристика різних виробництв. Найбільша увага приділяється гончарському ремеслу. Автор розкриває характер цього ремесла, виходячи з наявності виробничих споруд — гончарних випалювальних печей і якості продукції. Ці показники дозволили зробити висновок про те, що гончарське ремесло вже відокремилось у самостійну галузь виробництва, продукція виготовлялась для збуту.

Цікаві питання, що їх ставить автор, про наявність у населення салтівської культури чорної металургії і організації ковальської справи. Відзначаючи, що для розв'язання цих питань є скудні дані, він приходить до таких висновків: населення салтівської культури не мало власної сировинної бази для виплавки заліза, тому воно завозилось з північних або південних районів. Слідів цього виробництва автор не бачить в жодному з салтівських поселень. З другого боку, наявність напівфаб-

¹ С. А. Семенов-Зусер. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. АП УРСР, т. I, К., 1949; його ж. Дослідження салтівського могильника. АП УРСР, т. III, К., 1952; І. І. Ляпушкін. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. АП УРСР, т. III, К., 1952.

² Н. Я. Мерперт. Верхнее Салтово (салтовская культура). Автореферат канд. дисс., М.—Л., 1949 (архів ІА АН СРСР, спр. № 884).

³ Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. КСИИМК, вып. 43, 1951; його ж. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. СА, вып. 23, 1955.

⁴ Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. I, МИА № 62, 1958; т. II, МИА № 75, 1959; т. III, МИА № 109, 1963.

⁵ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА № 62, 1958, стор. 85—150.

⁶ И. И. Ляпушкин. Раскопки Правобережного Цимлянского городища; його ж. Средневековое поселение близ ст. Суворовской. МИА № 62, 1958, стор. 323—336.

рикатів, окремі ковальські інструменти, якість кування, стандартність форм виробів свідчать про те, що ковальська справа була самостійним ремеслом. Організація цього ремесла вимагала участі в ньому від одного до двох чоловік.

Цілком погоджуючись з характеристикою металообробного ремесла, яку дає автор, ми не можемо згодитися з висновком про відсутність залишків металургійного виробництва і залізних руд у межах розповсюдження салтівської культури. Металургійні залишки є у Вовчанську, В. Салтові, у с. Городище й інших місцях, а залізні щушла знайдені майже на кожному поселенні. І хоча вони не дають уявлення про характер металургійних споруд, але свідчать про місцеве виробництво¹. Сировинною базою його були бурі залізники та їх різновидності басейну Дону і Сів. Дінця, неодноразово відзначені в геологічній літературі.

Такі галузі виробництва, як прядіння, ткацтво та обробка дерева, на думку І. І. Ляпушкіна, залишалися на рівні домашніх промислів, що обслуговували потреби окремих господарств. Що ж до обробки каменю, то, за існуючими матеріалами, автор вважає можливим говорити про виділення «кам'яного діла» в спеціальну галузь господарства, яка, очевидно, мала сезонний характер.

З 50-тих років і до теперішнього часу спостерігається гармонічне вивчення пам'яток салтівської культури на всій території Подоння. На Сів. Дінці успішно проводять розкопки та розвідки археологи Д. Т. Березовець², С. О. Плетньова³ і Б. А. Шрамко⁴. З 1963 р. автор цієї статті досліджує поселення у с. Маяки. На Нижньому Доні С. О. Плетньова відновлює розкопки Правобережного Цимлянського городища⁵ і відкриває ряд пам'ятників у Приазов'ї⁶.

Постійне вивчення археологічних пам'яток басейну Сів. Дінця, здійснюване вченими Харківського університету, дало змогу Б. А. Шрамку в монографії «Древности Северского Донца» присвятити салтівській культурі спеціальний розділ. Для повнішої характеристики салтівської культури використані наслідки робіт радянських археологів, які проводили дослідження в Подонні. Велика увага у роботі приділена ремеслу салтівських племен. Найбільше даних зібрано про залізоплавильне виробництво. Деякі з них публікуються вперше, наприклад, відкритий і досліджений автором залізоплавильний горн ямного типу у с. Городище Луганської області. Автор припускає, що біля с. Городище в салтівській час так же, як і в скіфську епоху, існувало селище стародавніх металургів⁷. Наявність горнів для виплавки заліза і залишки виробництва у вигляді криць і шлаку підтверджують існування металургії як самостійної галузі ремесла. Аналогічний висновок було зроблено і щодо

¹ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. МИА № 32, 1953, стор. 26.

² Д. Т. Березовец. Отчет о раскопках салтовского поселения на р. Оскол 1956 г. Архив ИА АН УРСР, спр. 2598; його ж. Раскопки в Верхнем Салтове 1959—1960 гг. КСИАУ, вып. 12, К., 1962.

³ С. А. Плетнева. Средневековые поселения верховьев Северского Донца. КСИИМК, вып. 79, 1960; її ж. О некоторых погребальных обычаях аланских племен Подонья. Исследования по археологии СССР, Сб. статей в честь проф. М. А. Артамонова. Изд-во Ленинградского университета, 1961; її ж. Средневековые поселения на Белой Калитве. КСИА, вып. 90, 1962.

⁴ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Изд-во Харьковского университета, Х., 1962.

⁵ С. А. Плетнева. Правобережное Цимлянское городище. Сообщения государственного Эрмитажа, вып. XXV, Л., 1964.

⁶ С. А. Плетньова. Номадски поселища през VII—IX в. на територіята в Приазовіето и басейна на река Дон. Археология, БАН, т. VI, кн. 4, 1964.

⁷ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 135.

металообробного виробництва як чорних, так і кольорових металів. У роботі публікуються результати хімічного аналізу бронзових речей, які дали можливість встановити, що ремісники по обробці кольорових металів користувалися різноманітними сплавами. Крім названих виробництв, відзначаються гончарне ремесло і деякі інші галузі господарства як самостійні ремесла.

Слід відзначити невелику замітку М. Т. Євстропова, який ввів у науковий оборот єдиний в своєму роді матеріал, що відбиває господарську діяльність «салтівців» з того боку, який нам найменше відомий. Ми маємо на увазі залишки металургійних печей біля Вовчанського городища¹. На жаль, автор замітки неправильно зрозумів характер відкритих ним споруд. Він говорить про наявність тут металургійних печей ямного типу, що не відповідає дійсності. Спеціальні археологічні дослідження, проведені в районі Вовчанського городища, показали, що металургійні залишки належать зруйнованим залізоплавильним печам наземного шахтного типу. Споруди, прийняті М. Т. Євстроповим за ямні горни, насправді являють собою ями для скидання залізного шлаку².

Керамічне ремесло салтівської культури розглядається в окремих працях Б. А. Шрамка і С. О. Плетньової. Б. А. Шрамко розглядає кераміку донецьких поселень і поховань³. Автор робить загальні зауваження про обставини знахідок салтівської кераміки, подає класифікацію основних груп і докладно зупиняється на техніці її виготовлення. Найціннішим розділом є та частина роботи, де він розглядає техніку виробництва різних типів кераміки: способи її формування, покриття та ін. Автор доводить доцільність застосування гончарного кола в тих чи інших випадках, розглядаючи різноманітні відбитки на дінцях посудин.

С. О. Плетньовій належить спеціальна стаття, присвячена кераміці Саркела—Білої Вежі⁴. Застосовуючи типологічно-стратиграфічний метод, автору вдалося виділити салтівську кераміку з дуже складного і різночасного комплексу цього середньовічного міста. У роботі висловлені цікаві думки щодо засобів виготовлення деяких видів посудин, порівнюються салтівська і слов'янська кераміка, відзначається наявність гончарів-кустарів і професійних ремісників. Керамічний матеріал Саркела—Білої Вежі дозволив встановити, що в хазарський період місто було заселено носіями салтівської культури.

Значним явищем у радянській історіографії останніх років був вихід у світ двох праць: М. І. Артамонова «История хазар»⁵ і С. О. Плетньової «От кочевий к городам»⁶.

Робота М. І. Артамонова — це своєрідна історія життя і діяльності племен півдня Європи, яка подана на широкому історичному фоні. Щодо племен салтівської культури, автор уточнює деякі положення, висловлені ним у раніше згаданих працях, і дає блискучу характеристику рівня ремесла. Він спеціально підкреслює, що «для свого часу це був високий рівень, що аж ніяк не уступав тому, який існував у сусідніх країнах Сходу, але разом з тим не ускладнений тією розкішною надбудовою, яка увінчувала ці суспільства з розвинутою класовою структурою і державністю»⁷. З такою оцінкою важко не згодитися. Високий рівень окре-

¹ Н. Т. Евстропов. Городище и селища возле г. Волчанска. СА, 1958, № 4.

² Дослідження проводились Б. А. Шрамком, Л. Д. Фомінін і автором даної статті при участі студентів історичного факультету ХДУ.

³ Б. А. Шрамко. Кераміка салтівської культури. Учені записки, т. С, Труды історичного факультету ХДУ, т. VII, Харків, 1959.

⁴ С. А. Плетнева. Керамика Саркела—Белой Вежи. МИА № 75, 1959.

⁵ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962.

⁶ С. А. Плетнева. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура), М., 1967.

⁷ М. И. Артамонов. История хазар, стор. 362.

мих галузей господарства салтівських племен відзначається в працях Д. Т. Березовця¹ і В. К. Міхеєва².

Монографія С. О. Плетнєвої включає огляд салтівських старожитностей, досліджених, головним чином, самим автором. Передували цій роботі великі і копіткі дослідження в полі, результати яких публікувались в окремих статтях³. Автору вдалося систематизувати величезний археологічний матеріал і, використовуючи етнографічні паралелі, показати трьохступінчастість розвитку господарства «салтівців»: від табірної кочівності через постійні зимовища до тривалої осілості. Саме внаслідок такого процесу в VIII в. в Подонні була утворена єдина салтівська культура, формування якої зв'язане з економічними умовами. Найважливішим з них С. О. Плетнєва вважає розвиток ремесел та розширення торговельних зв'язків. Аналіз поховального обряду дозволив встановити наявність двох груп населення, що протистоять одна одній. З одного боку — землероби, ремісники та бідні кочівники, з другого — вершники, які представляли феодалну аристократію.

На наш погляд, висловлені в праці думки про характер салтівської культури в цілому повинні бути провідними у вивченні загального стану господарства і його окремих галузей у племен салтівської культури.

Цей далеко не повний огляд праць радянських археологів свідчить про великі досягнення у вивченні не тільки господарства, але і соціально-економічних явищ у алано-болгарських племен салтівської культури Подоння за останні 50 років. Склався новий погляд на саму культуру як на культуру дуже розвинуту, характерну для напівфеодального або феодального суспільства. Цей принципово новий погляд був висловлений вперше лише радянськими ученими, які у своїх висновках спираються на вказівки класиків марксизму-ленінізму і різноманітний джерелознавчий матеріал, здобутий в результаті багаторічних польових розкопок, проведених у великих масштабах. На підставі цих досліджень можна казати, що перед нами населення із звичаями і культурою осілих землеробів і скотарів. Цей важливий факт повинен відіграти визначну роль у дальшому вивченні основних проблем історії алано-болгарських племен Подоння VIII—X вв. і прокласти шляхи для дальших досліджень.

Деяких успіхів досягли радянські археологи і у вивченні окремих галузей господарства. Особливо це стосується гончарської справи, де ці успіхи найбільш помітні. Поряд з цим слід відмітити і деякі прогалини. До останнього часу нема спеціальних досліджень з сільського господарства і таких важливих галузей ремесла, як видобуток і обробка чорних та кольорових металів, каменю, кістки, прядіння і ткацтва. Але вже зараз є підстави сподіватись, що ці «білі плями» будуть заповнені. Це одне з найголовніших завдань радянської археології, яке повинно бути розв'язане у найближчі роки.

¹ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури. Археологія, т. XIX, К., 1965.

² В. К. Міхеєв. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. Вісник історичного факультету ХДУ, вип. I, X., 1967; В. К. Міхеєв, Р. Б. Степанська, Л. Д. Фомін. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи). Питання історії народів СРСР, вип. 4, Вид-во Харківського університету, X., 1967.

³ Крім вищезгаданих статей, див. С. А. Плетнєва. О построении кочевнического лагеря-вежи. СА, 1964, № 3; її ж. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время. КСИА, вып. 99, 1964; її ж. Средневековая керамика Таманского городища. Сб. «Керамика и стекло древней Тмутаракани», М., 1963.

ДОСЯГНЕННЯ РАДЯНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ У ВИВЧЕННІ
ЛІСОСТЕПОВИХ ПОСЕЛЕНЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

А. В. Моруженко

Вивчення лісостепових пам'ятників скіфської епохи почалось вже давно, але, на жаль, довгий час археологи не займались комплексним вивченням поселень та поховань; головну увагу приділяли вони розкопкам курганів, які, якщо не були пограбовані, давали незрівнянно більш ефектний матеріал. Не можна сказати, що у дореволюційний період лісостепові поселення скіфського часу зовсім не досліджувались. Дехто з археологів збирав відомості про розташування городищ і планування їх оборонних валів, провадив розвідки і навіть невеликі розкопки¹. Але ці роботи були епізодичними, площі, що розкривалися, невеликими, а методика досліджень у більшості випадків випадала бажати кращого. Масовий речовий матеріал поселень не цікавив більшість археологів і погано систематизувався. Найретельніше були, мабуть, проведені розкопки В. О. Городцовим на грандіозному Більському городищі². Але публікація результатів навіть цих розкопок має багато хиб. Досить сказати, що креслення планів та профілей робились дуже схематично, а розташування головних знахідок та деталей будівельних залишків на них зовсім не видно. Публікації досліджень на інших поселеннях документовані ще гірше.

Таким чином, уявлення про стародавні поселення було надто неясним, навіть дати більшості відомих у той час поселень були не визначені. Деякі автори до групи городищ відносили розташовані серед курганів майдани³. Не було ясно, що являли собою такі археологічні пам'ятники, як попільники. Наприклад, В. Є. Данилевич, який розкопував попільники в колишньому Охтирському повіті, прийняв їх за кургани

¹ В. В. Пассек. Курганы и городища в Харьковской губ., ЖМВД, 1837 г., часть XXV; № 9; його ж. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского у., РИСБ, т. III, кн. 3, М., 1839; Фундуклей. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ., Киев, 1848; П. С. Савельев. Известия о курганах и городищах. Известия АО, т. I, вып. 2, СПб, 1859; П. Ефименко. Кое-что о древностях Харьковской губ., Харьковский сб., вып. 1, Харьков, 1887; Д. Я. Самоквасов. Об историческом значении городищ. Труды Курского губ. статистического комитета, вып. 4, Курск, 1874; його ж. Историческое значение городищ. Труды III АС, т. I, Киев, 1878; його ж. Материалы по археологии Полтавской губ., Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. I, М., 1906; Н. Е. Макаренко. Городища и курганы Полтавской губ., Полтава, 1917; його ж. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ., в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПб, 1907; А. А. Спицын. Скифы и галыштат. Сб. статей, поднесенный А. А. Бобринскому..., СПб, 1911; В. В. Хвойко. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. Труды XII АС, т. I, М., 1905; його ж. Раскопки городища Жарище в с. Пастырского, Чигиринского у., АЛЮР, т. III, 1861; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев, 1913.

² В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ., в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911.

³ Д. И. Багалея. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 43, 45, 82 та ін.; И. А. Зарецкий. Заметка о древностях Харьковской губ. Богодуховского у. слободы Лихачевка, Харьковский сборник, вып. 2, Харьков, 1888, стор. 23.

епохи пізнього неоліту¹, тому що виявив у нашаруваннях попільників виробу з каменю, кості та невідомі йому типи ліпної кераміки. Розвідки Б. А. Шрамка в 1960 р. показали, що це звичайні попільники скіфського часу².

Вже після Великої Жовтневої соціалістичної революції була опублікована стаття О. О. Спіцина «Кургани скифов-пахарей» та книга М. І. Ростовцева «Скифия и Боспор», які підбивають підсумки буржуазної скіфології і, зокрема, добре показують стан вивчення поселень. М. І. Ростовцев належить до числа буржуазних учених, які нерідко ігнорували місцеві елементи культури і перебільшували значення грецьких та іранських. Проте і він у своєму огляді джерел змушений був констатувати, що поселення, які давали в основному саме місцевий матеріал, вивчалися слабо: «За винятком небагатьох досліджень розвідувального характеру, проведених у районі Дніпра та його приток, жодне з цих поселень не досліджувалося з тією повнотою й систематичністю, на які вони, безумовно, заслуговують»³.

О. О. Спіцин, який надавав великого значення класифікації археологічного матеріалу⁴, провів значну роботу, розділивши курганні старожитності лісостепових племен на ряд територіальних та хронологічних груп. При цьому він, всупереч М. І. Ростовцеву, головну увагу приділяв місцевим елементам. О. О. Спіцин називає ряд лісостепових городищ скіфської епохи, але також відзначає, що дослідженням їх археологи ще серйозно не займалися⁵. Останнє, напевно, й спричинило помилкове припущення О. О. Спіцина щодо масового переселення лісостепових землеробців у III—II ст. до н. е. в грецькі міста Боспорського царства⁶.

Всі ці недоліки не випадкові. Вони органічно властиві буржуазній історичній та археологічній наукам. «Домарксівська «соціологія» і історіографія,— як відзначав В. І. Ленін,— в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу»⁷.

Після Жовтневої революції історична наука, в тому числі і археологія, зазнала докорінних змін. Радянські вчені вивчають далеке минуле народів нашої Батьківщини з урахуванням всієї сукупності джерел, беручи до уваги вказівку В. І. Леніна про те, що фундаментом наукового вивчення будь-якого суспільно-історичного явища є вся *сукупність* фактів, які стосуються до даного питання, *без єдиного* винятку⁸. Тому радянські археологи приділяють багато уваги дослідженню не тільки курганних поховань, але й різноманітних типів поселень з їх іноді одноманітним реманентом і маловиразними залишками жилих та господарських будов.

Радянським археологам є що підсумовувати. За минулі 50 років у вивченні лісостепових поселень зроблено дуже багато. Але археологічні дослідження на основі марксистсько-ленінської методології не зразу стали досконалими. Лісостепові поселення скіфської епохи досліджувалися вже в 20-х роках спочатку співробітниками окремих музеїв, а потім археологами різних установ, які так чи інакше науково об'єдна-

¹ В. Е. Данилевич. Раскопки курганов около с. Буд и хут. Березовки, Труды XII АС, т. I, Харьков, 1905, стор. 411.

² Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

³ М. І. Ростовцев. Скифия и Боспор, Л., 1925.

⁴ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III. Под ред. М. В. Нечкиной, М., 1963, стор. 588.

⁵ А. А. Спицын. Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, ПГД., 1918, стор. 141.

⁶ А. А. Спицын. Вказ. твір, стор. 88.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

лися навколо створеного у 1924 р. Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при АН УРСР¹. Так, з 1920 р. краєзнавець М. В. Сибільов провадив збір матеріалів на селищах у басейні середньої течії Сіверського Дінця², а М. Я. Рудинський з 1922 р. почав вивчати пам'ятки скіфського часу в околицях с. Мачухи Полтавської області³. Особливого значення в цей початковий період набувають роботи талановитого дослідника О. С. Федоровського. Вже у 1918 р. він опублікував нарис про стародавні пам'ятки Харківщини⁴. У 1923—1931 рр. група молодих археологів під його керівництвом (Г. І. Тесленко, А. А. Потапов, М. К. Фукс, І. М. Луцкевич та інші) широко обстежувала поселення скіфського часу в басейні Дінця та Ворскли⁵. На жаль, наслідки цих перших, переважно розвідувальних, робіт тільки частково були опубліковані⁶, а документація й колекції майже повністю загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Однією з перших узагальнюючих робіт, в якій робиться спроба систематизувати матеріали про городища скіфської епохи в басейні Дінця та Ворскли, є стаття М. К. Фукса⁷. Він дає короткий опис 15 городищ, порівнює особливості зовнішніх ознак оборонних споруд, бо розкопки їх не провадились, та дуже побіжно згадує про підйомний матеріал. На жаль, стаття не має ні планів, ні датвань розглянутих поселень. І. М. Луцкевич опублікував лише тези, які вказують, що він приділяв основну увагу вивченню попільників⁸. Останні він цілком безперечно зв'язував з поселеннями. Автор також підкреслює спільність топографічних ознак різних груп поселень скіфської доби. В 1938—1940 рр. розвідки і невеликі розкопки городищ скіфського часу в басейні р. Тясмин провадила І. В. Фабріціус, але дані про ці дослідження були опубліковані пізніше, тільки після розкопок 1945—1946 рр. на Шарпівському городищі⁹.

Найплототворнішим періодом збирання та вивчення матеріалів лісостепових поселень скіфської епохи є післявоєнні роки. Крім вже згаданих робіт І. В. Фабріціус, в 1946 р. В. А. Іллінська провадила розвідки городищ в басейні р. Сули¹⁰, у 1947 р. відкрила залишки жител на Басівському городищі¹¹, яке вивчала, і пізніше, а в 1950 р. зробила невеликі розкопки на Ширяєвському городищі¹². Є. Ф. Покровська почала

¹ І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957), Київ, 1957, стор. 12—14.

² Н. В. Сибилев. Древности Изюмщины, вып. 1—4, Изюм, 1926—1930.

³ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Зб. 1, Полтава, 1928; його ж. Коротке звітлення за діяльність Всеукраїнського археологічного комітету при УАН в галузі арх. дослідів у р. 1925, Коротке звітлення ВУАК за 1925, Київ, 1926.

⁴ А. С. Федоровський. Доисторическое прошлое Харьковской губ., Х., 1918.

⁵ О. С. Федоровський. Харківський Археологічний музей та його науково-дослідча праця. Наука на Україні, 1926, стор. 44—48; його ж. Відчит Харківського Археологічного музею, Наука на Україні, 1926, стор. 90—94.

⁶ Див.: Археологія в ХГУ за сорок лет, Харьков, 1958.

⁷ М. Фукс. Про городища скифської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. 1, Київ, 1931, стор. 91—111.

⁸ И. Н. Луцкевич. «Скифские» памятники на территории Харьковской обл. Зб. «Научная сессия ист. фак. ХГУ», Харьков, 1938, стор. 15—16.

⁹ І. Фабріціус. Тясминська експедиція, АП, т. II, 1949, стор. 80—110; її ж. Тясминська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 21—33.

¹⁰ В. А. Іллінська. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946), АП, т. II, Київ, 1949, стор. 139—148.

¹¹ В. А. Іллінська. Верхньосульська експедиція 1947 р. АП, т. IV, 1952, стор. 34—41; її ж. Позднескифский слой Басовского городища, КСИА АН УССР, вып. II, Киев, 1961, стор. 59—63; її ж. Басівське городище. Археологія, т. XVIII, Київ, 1965.

¹² В. А. Іллінська. Городище скіфського часу на р. Сеймі, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 109—121.

в 1948 г. дослідження Хотівського городища в Київській обл.¹, а С. А. Семенов-Зусер провадив у 1949—1950 рр. розкопки городища в с. В. Гомольша². Розвідки і невеликі розкопки поселень скіфського часу провадились в ці роки і в ряді інших пунктів українського Лісостепу. Але найінтенсивніші роботи по вивченню поселень скіфського часу по всій лісостеповій зоні були розгорнуті Б. А. Шрамком. Археологічні експедиції Харківського державного університету, якими він керує, тільки в басейні Дінця обстежили 18 городищ та майже 50 селищ³. Крім того, Б. А. Шрамко провадив розкопки й розвідки на поселеннях скіфського часу у Белгородській, Курській, Сумській, Полтавській, Київській, Черкаській та Вінницькій областях. Особливий інтерес становить вивчення таких поселень, як городища біля с. Циркуни⁴, Караван⁵, Більськ⁶, біля м. Люботин⁷, селища в с. Острове́рхівка⁸ та біля ст. Шовкова⁹. В результаті цих досліджень Археологічний музей ХГУ одержав одну з найцікавіших збірок матеріалів з лісостепових поселень скіфського часу на Україні.

Б. А. Шрамко присвятив цим дослідженням багато робіт¹⁰, але, на жаль, ще не всі, навіть найцінніші наслідки опубліковані. З лісостепових поселень найкраще вивчене Люботинське городище VI—IV ст. до н. е., на якому систематичні розкопки провадились протягом чотирьох років і дали першокласний матеріал. Були досліджені всі основні ділянки колись заселеної території, здобуто багато речових знахідок, відкрито залишки наземних жител, глинобитних печей і безліч господарських ям. Вперше було встановлено спосіб влаштування оборонних споруд з дерев'яно-земляними стінами. Протягом 7 років (1954, 1958—1960, 1964—1966 рр.) експедиції ХДУ під керівництвом Б. А. Шрамка (а в 1958—1960 рр. спільно з експедицією МДУ під керівництвом Б. М. Гракова) вивчали грандіозну систему Більських городищ. Багаторічні дослідження дали можливість висвітлити зовсім по-новому цілий ряд важливих питань життя місцевого землеробсько-скотарського населення в басейні Ворскли.

Вивчаючи селище у с. Острове́рхівка, Б. А. Шрамко відкрив закономірність у розподілі зв'язаних з житлами попільників¹¹. Виявилось, що вони утворюють 5 груп, в яких попільники розташовані по колу. Можливо, ці групи попільників залишені патріархальними общинами.

¹ Є. Ф. Покровська. Хотівське городище, АП, т. IV, 1952, стор. 12—20.

² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. Археологія, т. XIV, Київ, 1962, стор. 135—155.

³ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 176.

⁴ Б. А. Шрамко. Курган и городище у с. Циркуны, КС ИИМК, вып. 63, М., 1956, стор. 101—106.

⁵ Б. А. Шрамко. Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИА АН УССР, вып. 7, Киев, 1957; його ж. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Сев. Причерноморья в раннем железном веке, СА, № 1, 1957, стор. 178—198.

⁶ Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии, КСИА АН СССР, вып. 91, 1962, стр. 72—77; його ж. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище, «Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1965 г.», М., 1966.

⁷ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи, Вісник ХДУ, іст. серія, № 2, 1967, стор. 73—82.

⁸ Б. А. Шрамко. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острове́рхівки, АП, т. VI, 1956, стор. 56—65.

⁹ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу біля ст. Шовкова, Археологія, т. XVI, 1964, стор. 181—190.

¹⁰ Див. також: Б. А. Шрамко. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Сев. Донца, КС ИИМК, вып. 54, 1954; його ж. Памятники скифского времени у с. Острове́рховка Харьковской обл., КСИА АН УССР, вып. 4, Киев, 1955.

¹¹ Б. А. Шрамко. Селище та могильник..., АП, т. VI, 1956, стор. 57.

що склалися з окремих патріархальних сімей, кожна з яких мала свій попільник. Попільники, на думку автора, зв'язані з культом вогню та домівки¹. В узагальнюючій статті², присвяченій характеристиці поселень басейну Дінця, Б. А. Шрамко виділяє два типи селищ: тимчасові, розташовані на дюнах, та постійні (з попільниками), розташовані на високих чорноземних плато.

На двох поселеннях у басейні Дінця (городище біля с. Городище та селище біля с. Черемушни) розкопки провадив П. Д. Ліберов³. Але більш важливі дослідження П. Д. Ліберова в басейні Середнього Дону, де він розкопував поселення і кургани скіфського часу. Він встановлює існування трьох типів городищ за ознакою їх використання: 1) місце постійного життя населення; 2) місце тимчасового перебування; 3) загін для худоби⁴. У басейні Дону провадила свої дослідження також і А. М. Москаленко, яка розкопувала городище біля с. Архангельського⁵. Тут відкрито залишки господарських будов і житла.

У 1940 р. та в післявоєнні роки численні розвідки в смузі дніпровського лісостепового Лівобережжя були проведені І. І. Лядушкіним⁶ з метою виявити найдавніші сліди слов'янського населення на цій території. Одночасно було відкрито багато нових поселень скіфського часу і виділені два хронологічні етапи їх існування: ранній VII—VI ст. до н. е. і пізній V—III ст. до н. е. На селищі біля с. Пожарна Балка були проведені розкопки і відкриті цікаві комплекси.

Загальний огляд пам'яток скіфського часу в басейні Ворскли, в якому досить широко використані рукописні звіти Б. М. Гракова і Б. А. Шрамка, дає Г. Т. Ковпаненко⁷. Характеризуючи планування укріплених поселень, вона підтверджує висновок М. Фукса про існування двох типів оборонних споруд городищ.

¹ Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа..., СА, № 1, 1957, стор. 178 та ін.

² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу..., Археологія, т. XIV, 1964, стор. 137.

³ П. Д. Ліберов, Памятники скифского времени бассейна Сев. Донца, МИА № 113, 1962; його ж. Курганы у с. Черемушны, КС ИИМК, вып. 63, 1956.

⁴ П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени на Среднем Дону, САИ, вып. Д1—31, М., 1965, стор. 10.

⁵ А. Н. Москаленко. Архангельское (Гольшевское) городище, КС ИИМК, вып. 48, М., 1952; її ж. Некоторые итоги работ на Архангельском городище Воронежской обл. в 1952—1953 гг., зб. «Из истории Воронежской обл.», Воронеж, 1954; її ж. Памятники скифского времени на Среднем Дону, КСИА АН УССР, вып. 4, Киев, 1955; її ж. Раскопки Архангельского городища в 1952—1953 гг., КС ИИМК, вып. 62, М., 1956; її ж. Памятники древнейшего прошлого Верхнего и Среднего Дона, Воронеж, 1955.

⁶ И. И. Лядушкин. Итоги полевых изысканий в бассейне р. Ворсклы (Полтавская и Харьковская обл.) летом 1945 г. и некоторые выводы из них. «Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г.», отделение истории и философии, 1947; його ж. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КС ИИМК, вып. 17, М., 1947; його ж. Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы, КС ИИМК, вып. 21, М., 1947; його ж. Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КС ИИМК, вып. 19, М., 1948; його ж. Из истории левобережной Украины в эпоху железа, СА, т. XI, М., 1949; його ж. Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей» в бассейне Сейма, КС ИИМК, вып. 27, М., 1949; його ж. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья. (По материалам полевых исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма). СА, т. XII, М.—Л., 1950; його ж. Поселение скифского времени близ д. Пожарная Балка, Полтавской обл., КС ИИМК, вып. 37, М.—Л., 1951; його ж. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, т. XV, М.—Л., 1951; його ж. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП, т. III, Київ, 1952; його ж. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М.—Л., 1961.

⁷ Г. Т. Ковпаненко. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли, Археологія, т. XIII, Київ, 1962, стор. 62—79; її ж. Памятники скифского времени бассейна р. Ворсклы, КСИА, вып. 4, Киев, 1955.

В. А. Іллінська в 1954 р. провадила розкопки на Кшишівському городищі в басейні р. Псел¹.

На території від дніпровського правобережжя до басейну Дністра також проведена значна робота по вивченню вже відомих поселень, встановленню їх культурної належності та датування, а також відкриттю нових. М. І. Артамонов у післявоєнні роки досліджував пам'ятки Південного Поділля; головну увагу він зосереджував на Немирівському городищі². Розкопки Северинівського городища дали цікаві відомості про житла, оборонні споруди та культурний вигляд поселення³.

Є. Ф. Покровська та М. І. В'язьмитіна глибоко досліджували ранньоскіфські поселення на Тарасовій горі біля с. Жаботин⁴. Археологія приваблювала й група городищ, розташованих на Тясьміні (Пастирське, Шарпівське та ін.), вивчення яких здійснюється різними дослідниками⁵. Багато зроблено А. І. Мелюковою⁶ та іншими археологами⁷ щодо вивчення поселень скіфської доби в басейні Дністра. Особливості тясьминської та пороської груп поселень виділяє у своїй роботі, присвяченій загальній характеристиці правобережного Середнього Придніпров'я, В. Г. Петренко⁸.

Таким чином, ми бачимо, що радянські археологи здійснили велику й конкретну роботу. У даний час відомо багато поселень, і серед них понад 100 городищ. Деякі з них були відомі й раніше, але планомірні розкопки, всебічне вивчення речових знахідок, складання точних топографічних планів, встановлення культурної і хронологічної належності поселень — все це досягнення радянської науки.

¹ В. А. Ильинская. Памятники скифского времени в бассейне р. Псела, СА, т. XXVII, 1957, стор. 232—249.

² М. И. Артамонов. Югоподольская экспедиция, КС ИИМК, вып. 21, 1947; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г., Вестник ЛГУ, № 11, 1948; його ж. Південноподільська експедиція, АП, т. 1, 1949; його ж. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р., АП, т. IV, Київ, 1952; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг., КС ИИМК, вып. 59, М., 1955; його ж. Некоторые итоги пятилетних исследований Югоподольской археологической экспедиции, КСИА АН УССР, вып. 4, Киев, 1955.

³ Г. И. Смирнова. Севериновское городище (по материалам Югоподольской экспедиции 1947—1948, 1953 гг.), «Археологический сборник», вып. II, Государственный Эрмитаж, Л., 1961, стор. 88—103.

⁴ М. И. Вязьмитина. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской обл., КСИА АН УССР, вып. 1, Киев, 1952; М. И. Вязьмитина, Е. Ф. Покровская. Поселения VII—VI ст. до н. е. в окрестностях с. Жаботина, АП, т. VI, Киев, 1956; Е. Ф. Покровская. Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской обл., КСИА, вып. 4, Киев, 1955; її ж. Жертовник раннескифского времени у с. Жаботин, КСИА, вып. 12, Киев, 1962, її ж. Поселения VIII—VI ст. до н. е. на Тясьміні, Археологія, т. VII, Київ, 1952.

⁵ М. Ю. Брайчевский. Работы на Пастерском городище в 1949 г., КС ИИМК, вып. 36, М.—Л., 1951; його ж. Пастирське городище. Вісник АН УРСР, № 10, Киев, 1952; Г. Т. Тітенко. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі, АП, т. VI, Київ, 1956; І. В. Фабріціус. Тясьминська експедиція, АП, т. 2, Київ, 1949; її ж. Тясьминська експедиція, 1947 р., АП, т. IV, Київ, 1952; А. И. Тереножкин. Поселения и городища в бассейне р. Тясьмина, КС ИИМК, вып. 43, 1952; Е. В. Максимов, Е. А. Петровская. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясьмине, КСИА АН УССР, вып. 8, Киев, 1959.

⁶ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени на Среднем Днестре, КС ИИМК, вып. 51, М., 1953; її ж. Раскопки памятников скифского времени в Молдавии, КСИА АН УССР, вып. 4, Киев, 1955; її ж. Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии, КС ИИМК, вып. 56, М., 1954; її ж. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, М., 1958.

⁷ Г. Д. Смирнов. Скифское городище и селище «Большая Сахарна», КС ИИМК, вып. 26, М.—Л., 1949; О. Д. Ганіна. Поселения скіфського часу у селі Іване-Пусте, Археологія, т. XIX, Київ, 1965.

⁸ В. Г. Петренко. Культура племен правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э., МИА № 96, М., 1961.

Велику увагу археологи приділяють дослідженню системи оборонних укріплень, техніки її спорудження, будівельним прийомам, які доповнюють характеристику загального рівня розвитку лісостепових племен, їх військової майстерності. Під час вивчення оборонних споруд більшість археологів робила поперечні розрізи валів. Цим методом досліджувалися вали та рови 21 городища і серед них таких відомих, як Шарпівське (І. В. Фабріціус), Немирівське (М. І. Артамонов), Басівське (В. А. Іллінська), Гомольшанське (С. А. Семенов-Зусер), Караванське (Б. А. Шрамко) та ін. Проте досвід показав, що цього не досить, щоб відтворити загальну картину фортифікаційного мистецтва племен, які жили на території Лісостепу у ранньому залізному віці. Розкопки Б. А. Шрамка на Люботинському та Більському городищах довели, що, крім поперечних розрізів, треба мати розкопи, розташовані вздовж валу. Тільки так вдалося простежити наявність дерев'яних конструкцій у валах ряду городищ.

І. В. Фабріціус, яка працювала на Шарпівському городищі, реконструювала влаштування його укріплень, що викликає заперечення. Вона припускає використання попереднього обпалення глини, що становила основу валу, як будівельного методу¹. Б. А. Шрамко, який вивчав оборонні споруди багатьох городищ Лісостепу і також спостерігав ділянки обпаленої глини і сліди горілого дерева у валах скіфського часу (городища Караван, Хорошево, Мохначі, Люботин, Шарпівське та ін.), виступив з критичними зауваженнями з приводу гіпотези І. В. Фабріціус. Він вважає, що робити обпалення деяких ділянок валу було зовсім недоцільно, а стратиграфічні спостереження також малюють іншу картину². Сліди обпалювання, зафіксовані на Шарпівському та інших городищах (в тому числі на Хотівському, В. Будківському та ін.), — це сліди дерев'яних конструкцій, що горіли під час пожежі, вони становили основу оборонних споруд. Ця думка Б. А. Шрамка підтверджується й новими матеріалами, одержаними П. Д. Ліберовим при розрізі валів та ровів городища у с. В. Сторожове³.

Значним досягненням радянської археології є широке і дбайливе вивчення жител, влаштування яких дає можливість відповісти на ряд запитань, пов'язаних не тільки з технікою будівництва, але й з суспільним ладом племен. В 1946—1948 рр. М. І. Артамоновим були уперше відкриті землянки на Немирівському городищі⁴. Від жител збереглися виразні залишки, що допомогли реконструювати їх⁵. Залишки наземного каркасного житла круглої форми розкопав Б. А. Шрамко в 1957 р. на селищі Шовкова⁶; такого ж типу житла досліджені ним на селищах біля Островерхівки і Куряжа⁷. На Західно-Більському городищі під час розкопок Б. М. Гракова і Б. А. Шрамка були виявлені житла-землянки⁸, а на Люботинському і Східно-Більському городищах відкриті залишки наземних жител⁹. Залишки наземних жител вивчені В. А. Іллінською на Басівському городищі, Є. Ф. Покровською на селищі Жаботин, О. Д. Ганіною на селищі Іване-Пусте. Були вони й на Немирів-

¹ І. В. Фабріціус. Тясьминська експедиція. АП, т. II, Київ, 1959, стор. 87—88.

² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу..., стор. 140.

³ П. Д. Ліберов. Памятники скифского времени..., САИ, 1965, стор. 10.

⁴ М. И. Артамонов. Археологические исследования..., Вестник ЛГУ, № 11, стор. 178.

⁵ И. П. Берхин, Л. К. Галанина. Скифы, М.—Л., 1964, стор. 47—48.

⁶ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, стор. 184—185.

⁷ Там же, стор. 183 і сл.

⁸ Г. Т. Ковпаненко. Памятки скифского часу..., Археология, т. XIII, 1961, стор. 68.

⁹ Б. А. Шрамко. Основные итоги раскопок 1965 г..., Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1965 г., М., 1966.

ському городищі, на що вказує М. І. Артамонов¹. Завдяки цим дослідженням вже зараз можна говорити про типи жител (землянки, круглі в плані й чотирикутні наземні житла) та про їх влаштування. Але, на жаль, ще немає узагальнюючої весь матеріал роботи, в якій було б досліджено розвиток цих типів і технічних прийомів їх будовання. Відкритим залишається й питання про планування поселень.

У багатьох роботах, присвячених характеристиці комплексів окремих поселень, є відомості про так звані господарські ями, але тільки деякі дослідники розшифровують це поняття і відзначають, що ці ями являють собою частину якихось приміщень (зерносховищ, погребів, стодол і т. п.). Вперше погріб із східчастим входом був досліджений Б. А. Шрамком на селищі біля ст. Шовкова². Ями зерносховища відмічені А. А. Спідциним³ і М. І. Артамоновим на Немирівському городищі⁴. На жаль, у більшості публікацій зустрічаються лише короткі описи ям без скільки-небудь точного визначення їх господарського призначення, а тим більше їх реконструкції. Вивчення господарських комплексів, узагальнення вже зібраного матеріалу є одним з питань, що чекають на своє розв'язання.

Безперечно заслуга радянських археологів у зивченні релігійних уявлень племен лісостепової Скіфії по залишках жертвників та культових місць. В. А. Богусевич на Великому скіфському городищі на Канівщині відкрив глинобитне спорудження, яке мало в плані вигляд півкола⁵. Існування землеробського культу у населення, що жило на городищі біля с. Караван, переконливо довів Б. А. Шрамко. На цьому поселенні біля круглого жертвника був зроблений серповидний в плані глиняний вал⁶. Є. Ф. Покровська висловила думку, що жертвник, який вона відкрила на селищі біля с. Жаботин, та інші подібні жертвники зв'язані з розвинутим у лісостепових племен Придніпров'я у VII—IV ст. до н. е. сонячним культом⁷.

Навіть з цього дуже короткого огляду робіт радянських археологів видно, як багато зроблено за роки Радянської влади у вивченні поселень лісостепової Скіфії. Відкриття нових селищ і городищ, визначення культурної належності вже відомих поселень, датування їх, всебічне дослідження знахідок, вивчення системи укріплень, жител, господарських комплексів та культових місць — все це вклад радянських учених у вітчизняну археологію, у вивчення далекого минулого жителів півдня Східної Європи.

¹ М. І. Артамонов. Археологические исследования..., Вестник ЛГУ, № 11, 1948, стор. 179.

² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу біля ст. Шовкова, Археологія, т. XVI, 1964, стор. 183.

³ А. А. Спідцин. Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, 1918, стор. 141.

⁴ М. І. Артамонов. Археологические исследования..., Вестник ЛГУ, № 11, 1948, стор. 178—179.

⁵ В. А. Богусевич. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, Труды Каневского биогеографического заповедника КГУ, № 9, Киев, 1952, стор. 93.

⁶ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 198.

⁷ Е. Ф. Покровская. Жертвенник раннескифского времени..., КСИА АН УССР, вып. 12, 1962, стор. 80.

28

4
16
1
2

the
and

me

the

per

as

my

at